

Міністерство внутрішніх справ України
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Г. С. Бідняк

**ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА
ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ
ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ШАХРАЙСТВ**

Монографія

Дніпро
2019

УДК 343.985 : 343.53

Б 59

*Ухвалено до друку вченою радою
Дніпропетровського державного університету
внутрішніх справ, протокол № 9 від 30 травня 2019 р.*

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.ю.н., проф. **Тертишник В.М.** – проф. кафедри кримінально-правових дисциплін Університету митної справи та фінансів; д.ю.н., доц. **Спіцина Г.О.** – зав. лабораторії Харківського НДІ судових експертиз ім. засл. проф. М.С. Бокаріуса; к.ю.н., проф. **Шинкаренко І.Р.** – зав. сектора Харківського НДІ судових експертиз ім. засл. проф. М.С. Бокаріуса; к.ю.н. **Коротаєв В.М.** – директор Дніпропетровського НДЕКЦ МВС України.

Бідняк Г. С.

Б 59 Теорія і практика використання спеціальних знань при розслідуванні шахрайств : монограф. / Г. С. Бідняк. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2019. 152 с.

ISBN 978-617-7665-70-9

З урахуванням сучасного стану розвитку криміналістичної науки та правоохоронної практики досліджено концептуальні положення використання спеціальних знань при розслідуванні шахрайств. Розкрито поняття способів вчинення шахрайств та надано їх класифікацію. Конкретизовано поняття спеціальних знань, форми та коло суб'єктів їх використання під час розслідування шахрайств. Досліджено слідову картину вчинення шахрайських посягань. Окреслено проблемні питання, пов'язані з участю спеціаліста при проведенні окремих слідчих (розшукових) дій під час розслідування злочинів даної категорії, а також розкрито особливості його дій під час обшуку, слідчого експерименту, слідчого огляду. У роботі зазначаються особливості призначення та проведення почеркознавчої і технічної експертиз документів, а також комп'ютерно-технічної та економічної експертиз, доцільність призначення комплексних експертиз. Обґрунтовано роль висновку експерта при розслідуванні шахрайств, необхідність доповнення законодавства України нормативно-правовими актами, що регулюватимуть дактилоскопіювання живих осіб та діяльність штемпельно-граверних майстерень.

Для науковців, викладачів, ад'юнктів та аспірантів, курсантів, студентів та слухачів вищих юридичних навчальних закладів юридичного профілю, працівників Національної поліції, прокуратури, Служби безпеки України, адвокатури, а також усіх тих, хто виявляє інтерес до юридичної науки.

Автор

***БІДНЯК Ганна Сергіївна** – старший викладач кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук.*

ISBN 978-617-7665-70-9

© Бідняк Г.С. 2019

© ДДУВС, 2019

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень	4
ПЕРЕДМОВА.....	5
Розділ 1. КРИМІНАЛІСТИЧНИЙ АНАЛІЗ ШАХРАЙСТВ	8
1.1. Сутність шахрайств та стан розробленості проблеми	8
1.2. Способи вчинення шахрайств	16
1.3. Сліди, що утворюються під час учинення шахрайств та їх характеристика	31
Розділ 2. ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ ПРИ ЗБИРАННІ СЛІДІВ ШАХРАЙСТВА	40
2.1. Поняття та форми використання спеціальних знань	40
2.2. Суб'єкти використання спеціальних знань	52
2.3. Участь спеціаліста в окремих слідчих (розшукових) діях	66
Розділ 3. ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ ПІД ЧАС ЕКСПЕРТНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ШАХРАЙСТВ	78
3.1. Особливості призначення та проведення почеркознавчої експертизи	78
3.2. Особливості призначення та проведення технічної експертизи документів	97
3.3. Інші види судових експертиз та оцінка висновку експерта	105
ВИСНОВКИ	117
БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ.....	122
ДОДАТКИ.....	136

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ГУНП	–	Головне Управління Національної поліції
ДНЕКЦ	–	Державний науково-дослідний експертно-криміналістичний центр
ЄРДР	–	Єдиний реєстр досудових розслідувань
КК	–	Кримінальний кодекс
КПК	–	Кримінальний процесуальний кодекс
МВС	–	Міністерство внутрішніх справ
НП	–	Національна поліція України
НДЕКЦ	–	Науково-дослідний експертно-криміналістичний центр
НСРД	–	Негласна слідча (розшукова) дія
СОГ	–	Слідчо-оперативна група
СРД	–	Слідчі (розшукові) дії

ПЕРЕДМОВА

Розвиток України як незалежної демократичної держави, створення гарантій захисту законних прав та інтересів громадян, здійснення соціально-економічних та політичних перетворень, наближення до європейських і світових стандартів життя є можливим лише за умови злагодженої роботи професійно підготовлених правоохоронних органів. Одним із головних завдань кримінального провадження є швидке, повне та неупереджене розслідування кримінальних правопорушень. Серед злочинів, що посягають на гарантоване Конституцією України право на власність, найбільш складним у доказуванні є шахрайство, про що свідчать статистичні дані та динаміка розслідування.

Так, за даними Генеральної прокуратури України, у 2013 р. зареєстровано 46 866 кримінальних проваджень за фактом шахрайства, у 2014 р. – 41 814, у 2015 р. – 45 653, у 2016 р. – 45 765, у 2017 р. (за 9 місяців) – 34 731. Серед них з обвинувальним актом до суду направлено: у 2013 р. – 11 221 кримінальних проваджень, у 2014 р. – 8 720, у 2015 р. – 8 078, у 2016 р. – 8 720, у 2017 р. (за 9 місяців) – у 6 827. У цілому протягом п'яти років простежується стабільно високий показник загальної кількості зареєстрованих злочинів зазначеної категорії, з яких лише 20 % кримінальних проваджень направлені до суду. Наведені показники свідчать про недостатню ефективність засобів і методів, що використовуються правоохоронними органами під час розслідування шахрайств.

Аналіз слідчо-судової практики та анкетування працівників правоохоронних органів показали, що шахрайство є злочином з чітко окресленим інтелектуальним характером, має високий рівень організованості та нерідко кваліфікується як інші злочини або загалом розцінюється як цивільно-правовий делікт, що зумовлює латентність вказаної категорії злочинів. При цьому шахрайство посягає не тільки на приватну власність громадян, а й на майно підприємств, установ та організацій. Дії шахраїв охоплюють все більше сфер суспільного життя та постійно вдосконалюються пропорційно до розвитку науко-

во-технічного прогресу. Внаслідок цього, поряд із традиційними способами вчинення шахрайських посягань, набувають поширення й інноваційні, обумовлені застосуванням сучасних технологій. Вказане зумовлює необхідність залучення широкого кола обізнаних осіб, що значно розширює можливості слідчого у збиранні, дослідженні та використанні доказової інформації під час розслідування шахрайства. Між тим виникає ряд проблем щодо використання спеціальних знань, пов'язаних із залученням спеціалістів різних сфер діяльності, проведенням експертиз, оформленням результатів застосування спеціальних знань тощо.

Вагомий внесок у розробку методики розслідування окремих видів злочинів, а також у дослідження проблем використання спеціальних знань зробили відомі вчені-криміналісти: Т.В. Авер'янова, І.А. Алієв, Л.Ю. Ароцкер, В.Д. Арсен'єв, Ю.П. Аленін, В.П. Бахін, В.Д. Берназ, Р.С. Белкін, Т.В. Варфоломеєва, А.І. Вінберг, А.Ф. Волобуєв, В.Г. Гончаренко, І.В. Гора, Г.І. Грамович, Ф.М. Джавадов, А.В. Дулов, В.А. Журавель, А.В. Іщенко, Н.С. Карпов, Н.І. Клименко, І.І. Когутич, О.Н. Колесніченко, В.А. Колесник, В.О. Коновалова, І.І. Котюк, В.С. Кузьмічов, В.К. Лисиченко, В.В. Лисенко, В.Г. Лукашевич, Є.Д. Лук'янчиков, Г.А. Матусовський, С.І. Мінченко, Г.М. Надгорний, Ю.Ю. Орлов, М.А. Погорецький, М.І. Порубов, О.Р. Россинська, М.В. Салтевський, М.Я. Сегай, І.М. Сорокотягін, З.М. Соколовський, Р.Л. Степанюк, В.М. Стратонов, В.В. Тіщенко, І.Я. Фрідман, Л.Д. Удалова, П.В. Цимбал, К.О. Чаплинський, С.С. Чернявський, В.М. Шевчук, В.Ю. Шепітько, В.І. Шиканов, О.Р. Шляхов, Б.В. Щур, М.П. Яблоков та ін.

Проблеми судової експертизи, як однієї з форм використання спеціальних знань, розглядалися у докторських дисертаціях О.М. Моїсєєва (2011 р.), І.А. Петрової (2012 р.), І.В. Пирога (2015 р.), М.Г. Щербаковського (2016 р.), Е.Б. Сімакової-Єфремян (2017 р.), С.В. Євдокіменко (2017 р.). У цих роботах також проведено аналіз поняття «спеціальні знання», їх видів та форм використання при доказуванні.

Розслідування шахрайства у різних сферах є об'єктом дослідження низки наукових праць українських вчених: А.І. Анапольської,

І.В. Головкіна, Е.В. Дехтярьова, І.В. Іщука, Н.Ю. Кириленко, С.М. Князева, А.В. Крижановського, О.В. Курмана, Т.О. Мудряк, О.Л. Мусієнка, Т.В. Охрімчук, Т.А. Пазинич, Н.В. Павлової, І.М. Попова, С.В. Самойлова, Д.Г. Терьохіна та ін.

Вищезазначені праці зробили вагомий внесок у розслідування злочинів даної категорії. Але здебільшого наукові пошуки спрямовувались на розслідування шахрайств взагалі або методики окремих видів шахрайств (у сфері нерухомості, комп'ютерних технологій, банківській сфері тощо). Водночас використання спеціальних знань досліджувались у сукупності чи окремо при розслідуванні або всіх злочинів, або окремих видів (грабежів, розбоїв, крадіжок тощо). При цьому поза увагою дослідників залишились проблеми комплексного використання спеціальних знань при розслідуванні шахрайств.

Сукупність наведених обставин у своїй сукупності обумовили актуальність окресленої проблематики, її наукову, теоретичну та практичну значущість.

Розділ 1. КРИМІНАЛІСТИЧНИЙ АНАЛІЗ ШАХРАЙСТВ

1.1. Сутність шахрайств та стан розробленості проблеми

Проблеми, пов'язані із використанням обману або зловживання довірою для заволодіння майном чи правом на нього, ще з давнини привертали увагу правоохоронців та дослідників, які зазнавали труднощів у викритті правопорушників.

За статистичними даними Генеральної прокуратури України, у минулому році зареєстровано 404 453 злочини проти власності, що складає 68,2 % від загальної кількості зареєстрованих злочинів (592 604). Кількість шахрайств серед них становить 45 764 і поступається тільки крадіжкам.

Серед усіх злочинів проти власності шахрайство є найскладнішим у доказуванні через окреслений інтелектуальний характер, високий ступінь латентності та організованості. Нерідко шахрайські діяння кваліфікуються як інші злочини або загалом розцінюються як цивільно-правовий делікт.

З цього приводу великий вчений Г. Грос, який є засновником криміналістики, зазначав, що вчення про оману становить собою значні труднощі, оскільки не завжди легко провести межу між цивільною та кримінально караною неправдою. З тієї самої причини розслідування шахрайств є ускладненим для слідчого, а також через необхідність при розслідуванні багатьох з них застосування особливих технічних знань [48, с. 926].

Сьогодні проблеми, пов'язані із кваліфікацією дій, які містять ознаки шахрайства, та їх відмежуванням від цивільно-правового делікту не втратили своєї актуальності. Так, Н.В. Павлова зазначає, що висновку про наявність умислу на шахрайство можна дійти лише на основі певної та достатньої сукупності доказів – як прямих, так і непрямих. Інформацію про спрямованість умислу може надати

встановлення факту: відсутності у відчужувача прав на здійснення угоди; відсутності прав власності на майно; підробки документів, які використовувалися під час укладання угоди. Водночас отримання права на майно за умов виконання будь-яких зобов'язань може бути кваліфіковано як шахрайство лише у разі, якщо особа заздалегідь не мала наміру виконувати зобов'язання, усвідомлювала протиправність своїх діянь та діяла згідно з цією поінформованістю [158, с. 262].

Для відмежування цивільно-правового делікту від шахрайства та правильної кваліфікації діяння необхідно встановити всі елементи складу злочину. У кримінально-правовому розумінні шахрайство трактується як заволодіння чужим майном або придбання права на майно шляхом обману або зловживання довірою (ст. 190 КК України). У свою чергу, обман та зловживання довірою розглядаються як способи вчинення шахрайств та знаходять своє відображення й у інших складах злочинів [150, с. 137].

Зокрема, стаття 222 КК України передбачає кримінальну відповідальність за шахрайство з фінансовими ресурсами. Заволодіння шляхом шахрайства вогнепальною зброєю, бойовими припасами, вибуховими речовинами, вибуховими пристроями чи радіоактивними матеріалами є складовою ст. 262 КК України. У статтях 308, 312, 313 КК України передбачаються шахрайські дії, пов'язані із заволодінням наркотичними засобами, психотропними речовинами або їх аналогами, прекурсорами, а також обладнанням, призначеним для їх виготовлення. За заволодіння шляхом шахрайства офіційними документами, штампами чи печатками, а також здійснення таких самих дій стосовно приватних документів, що знаходяться на підприємствах, в установах чи організаціях незалежно від форми власності, передбачено кримінальну відповідальність за ст. 357 КК України [149].

Спеціальними видами шахрайства також є викрадення, привласнення, вимагання військовослужбовцем зброї, бойових припасів, вибухових або інших бойових речовин, засобів пересування, військової та спеціальної техніки чи іншого військового майна або заволодіння ними шляхом шахрайства (ст. 410 КК України) [150].

Здійснюючи науковий пошук серед спеціальних складів шахрайства, М.В. Ємельянов звертає увагу на положення ст. 289 КК України, яка передбачає відповідальність за незаконне заволодіння транспортним засобом. На його думку, цей склад у певній частині також охоплює своїми ознаками незаконне заволодіння транспортним засобом шляхом шахрайства [61, с. 165].

Деякі склади хоча і передбачають обман чи зловживання довірою, але не містять ознак шахрайства (ст. 192 КК України). Так, Н. отримав інформацію від знайомої Ш. про намір залишити під надійний нагляд квартиру, власницею якої вона є. Цей факт вона обґрунтувала необхідністю відрядження за кордон строком на рік. Увійшовши у довіру, Н. запевнив, що наглядатиме за квартирою Ш. до її повернення. Після від'їзду Ш. громадянин Н. через мережу Інтернет подав оголошення про здачу в оренду вказаного житла погодинно. Внаслідок цього він незаконно використовував квартиру Ш. на свою користь, отримуючи при цьому грошові кошти.

Цей приклад свідчить, що потерпіла була позбавлена можливості використовувати квартиру, законною власницею якої вона є, і зазнала майнової шкоди у формі упущеної вигоди. У науково-практичному коментарі КК України за способом вчинення цей злочин є близьким до шахрайства. Однак, на відміну від шахрайства, при його вчиненні не відбувається вилучення чужого майна із фонду власника: винний отримує матеріальну вигоду в результаті використання майна, яке лише мало надійти у розпорядження власника і поповнити його майновий фонд. Тобто він не вилучає майно, а лише не передає його належному власникові чи законному володільцю [149].

Аналіз матеріалів судово-слідчої практики показав, що трапляються неодноразові випадки кваліфікації шахрайства як інших злочинів, тобто за статтями, які не передбачають обман чи зловживання довірою. Вказане знайшло своє відображення у матеріалах Пленуму Верховного Суду України. Слід мати на увазі, що коли потерпіла особа через вік, фізичні чи психічні вади або інші обставини не могла правильно оцінювати і розуміти зміст, характер і значення своїх дій або керувати ними, передачу нею майна чи права на нього не можна

вважати добровільною. Якщо особа заволодіває чужим майном, свідомо скориставшись чужою помилкою, виникненню якої вона не сприяла, та за відсутності змови з особою, яка ввела потерпілого в оману, вчинене не може розглядатись як шахрайство. Якщо обман або зловживання довірою були лише способом отримання доступу до майна, а саме вилучення майна відбувалося таємно чи відкрито, то склад шахрайства відсутній. Такі дії слід кваліфікувати відповідно як крадіжку, грабіж або розбій [171].

Прикладом може слугувати таке кримінальне провадження. На автостанції в смт. Солоне Солонянського району Дніпропетровської області, маючи умисел на заволодіння мобільним телефоном, гр. Ч. шляхом зловживання довірою викликав хибне уявлення у потерпілого про правдивість своїх намірів щодо повернення телефону, не маючи наміру його повертати. Після чого з місця події зник, ігноруючи вимоги власника повернути телефон, чим завдав йому шкоду в розмірі 5000 грн. [105].

У такій ситуації важливою є правильна кваліфікація злочину. Тобто коли злочинець розуміє, що шахрайство вважається менш тяжким злочином порівняно з грабежем, він може відмовитись від того, що чув потерпілого. Правдивість показань перевіряється слідчим експериментом.

Якщо обман чи зловживання довірою при шахрайстві полягають у вчиненні іншого злочину, дії винної особи належить кваліфікувати за відповідною частиною ст. 190 КК і статтею, що передбачає відповідальність за цей злочин. Зокрема, самовільне присвоєння владних повноважень або звання службової особи, викрадення, привласнення, пошкодження та підроблення документів, штампів і печаток з метою подальшого їх використання при шахрайстві, використання при шахрайстві завідомо підробленого документа, а також зловживання владою чи службовим становищем потребують додаткової кваліфікації відповідно за ст. 353, 357, 358 та 364 КК. Разом із тим шахрайство, вчинене шляхом незаконних операцій з використанням електронно-обчислювальної техніки, має кваліфікуватися за ч. 3 ст. 190 КК і додаткової кваліфікації не потребує [171].

З огляду на це видно, що у криміналістичному розумінні шах-

райство не обмежується тільки ст. 190 КК України, а охоплює низку статей, що містять обман чи зловживання довірою у своєму складі, розглядаються як форми та є визначальними у виборі способу вчинення шахрайства.

Як слушно зазначав професор Н.П. Яблоков, спосіб завжди пов'язаний з обманом в активній або пасивній формі власника або особи, у володінні чи під охороною якої знаходиться майно і гроші. В результаті обманних дій шахрая потерпілий ніби сам добровільно передає йому майно. Обман при шахрайстві може проявлятися в різних формах, у вигляді різних дій (активного використання фальсифікованого предмета угоди, підроблених документів на отримання майна і грошей, внесення змін у програму ЕОМ, застосування інших шахрайських прийомів та ін.). При цьому словесна форма зазвичай поєднується із застосуванням різних шахрайських дій. Найчастіше обман здійснюється з використанням низки матеріальних засобів (зазвичай підроблених документів) [88, с. 304].

Загалом шахрайство набуває нових форм, модернізується та пристосовується до сучасних умов. Наприклад, останнім часом набули поширення платіжні картки для здійсненні різноманітних грошових операцій. За інформацією Департаменту фінансових розслідувань України, використання платіжних карток дає змогу: зменшити обсяги використання готівки; додатково захистити грошові кошти (при втраті картки грошові кошти блокуються та залишаються на рахунку держателя картки); проводити операції не тільки в національній, але в іноземній валюті (мультивалютні картки); проводити розрахунки цілодобово та в різних країнах світу. Ринок платіжних карток зростає в Україні досить швидкими темпами (понад 20 % на рік). Значні обсяги фінансових операцій з використанням платіжних карток є основним чинником, який привертає до цієї сфери особливу увагу злочинців [80, с. 20]. Незважаючи на зазначене, поширеність грошових банкнот також не втрачає актуальності. Адже підробка може здійснюватися не тільки примітивними способами, такими як малювання, монтаж, а й із застосуванням сучасного обладнання. Водночас стрімкий розвиток глобальної мережі Інтернет зумовив появу шахрайства в цій галузі.

Проблеми розслідування шахрайств у загальному вигляді або

фрагментарно досліджувалися Т.В. Авер'яною, Ю.П. Аленіним, В.П. Бахіним, В.Д. Берназом, Р.С. Белкіним, А.Ф. Волобуєвим, В.І. Гаєнком, В.Г. Гончаренко, А.В. Іщенком, Н.С. Карповим, О.Н. Колесниченком, В.О. Коноваловою, В.С. Кузьмічовим, В.К. Лисиченком, В.В. Лисенком, В.Г. Лукашевичем, Є.Д. Лук'янчиковим, М.І. Порубовим, М.В. Салтевським, Р.Л. Степанюком, В.В. Тіщенком, В.Ю. Шепітьком та ін.

Одним із перших українських вчених, який звернув увагу на проблеми шахрайства у криміналістичному розумінні, є В.І. Гаєнко. В рамках методики розслідування шахрайств ним було зроблено акцент на важливих елементах криміналістичної характеристики, розглянуто особливості початкового етапу розслідування, визначено напрями розслідування подальших слідчих дій та перелік оперативно-розшукових заходів [49].

У своїй науковій діяльності В.Ю. Шепітько фрагментарно розглядав проблеми розслідування шахрайств. Змістом його наукових праць стали особливості криміналістичної характеристики шахрайства, в межах якої значну увагу приділено способам вчинення зазначених злочинів. Також вчений не оминув і дослідження окремих аспектів організації їх розслідування і тактики проведення слідчих (розшукових) дій [208; 209].

Значними здобутками А.Ф. Волобуєва є розгляд проблемних питань розслідування злочинів, пов'язаних із розкраданням майна у сфері підприємництва. У ході дослідження вчений зосереджував увагу також і на шахрайських посяганнях, зокрема на методиці їх розслідування [45; 46].

В межах дослідження проблем розслідування злочинів щодо фіктивних фірм В.В. Лисенко провів криміналістичний аналіз проблеми протидії фіктивним суб'єктам підприємництва, проаналізував способи вчинення злочинних дій, розглянув й проблеми шахрайства в цій сфері [124].

У свою чергу, О.В. Курман виявив криміналістичні особливості шахрайства з фінансовими ресурсами, які відрізняють цей вид злочинів від інших, суміжних з ним кримінальних діянь; визначив елементи криміналістичної характеристики шахрайства з фінансовими ресу-

рсами; класифікував способи його вчинення; запропонував характеристику особи злочинця, яка вчинює даний вид злочину; вивчив обстановку вчинення та типові сліди шахрайства з фінансовими ресурсами; розробив рекомендації щодо організації та планування розслідування злочинів цієї категорії; визначив оптимальні початкові слідчі дії та особливості їх проведення; встановив слідчі ситуації, які виникають при розслідуванні шахрайства з фінансовими ресурсами, визначив їх типовий характер тощо [121].

Також С.С. Чернявський визначив концептуальне поняття «економічні злочини», структуру та особливості функціонування сучасної банківської сфери, окреслив специфіку криміногенних проявів у сфері банківського кредитування, у тому числі й шахрайських; провів класифікацію злочинів у цій сфері за кримінально-правовими та криміналістичними підставами; розкрив зміст основних елементів криміналістичної характеристики злочинів у сфері банківського кредитування, визначив характер та причини слідчих помилок, виділив основні форми протидії розслідуванню, порядок та умови використання спеціальних знань у розслідуванні, характер та форми використання допомоги спеціалістів, проблеми контрольно-ревізійної та експертної діяльності стосовно вирішення оперативно-слідчих завдань; дослідив особливості взаємодії слідчих та оперативних апаратів, а також проблеми взаємодії правоохоронної та банківської систем [203].

Вченими розглянуто широке коло питань щодо розслідування шахрайств, але їх наукові здобутки дещо втрачають свою актуальність через численні реформаційні процеси, які відбуваються в останні роки, та зміни у законодавстві України в різних галузях. Окрім того, науково-технічний прогрес зумовлює появу новітніх способів вчинення обманних дій та використання сучасних інноваційних технологій злочинцями.

На фоні вказаних змін останнім часом проблема розслідування шахрайства у різних сферах знайшла широке висвітлення у ряді наукових праць А.І. Анапольської, С.В. Головкина, Е.В. Дехтярьова, І.В. Іщука, С.М. Князева, А.В. Крижановського, І.О. Мусієнка, Т.О. Мудряк, Т.В. Охрімчук, Т.А. Пазинич, Н.В. Павлової, І.М. Попова, С.В. Самойлова, Д.Г. Терьохіна та інших.

Так, Т.А. Пазинич у дисертаційному дослідженні класифікувала різноманітні способи шахрайства за механізмом їх вчинення на окремі групи, які обумовлюють особливості їх розслідування; визначила основні елементи криміналістичної характеристики класифікаційних груп шахрайств та особливості цих елементів; особливості оцінки первинних матеріалів про окремі різновиди шахрайств на початковій стадії розслідування; типові ситуації початкового етапу розслідування окремих різновидів шахрайств із формулюванням відповідних рекомендацій щодо проведення комплексів слідчих дій та оперативно-розшукових заходів [160].

У свою чергу, О.Л. Мусієнко дослідив теоретичні засади розслідування шахрайства в сучасних умовах, зокрема проаналізував способи шахрайства, надав психологічний портрет особи шахрая, зазначив слідчі ситуації, які виникають на початковому етапі розслідування, запропонував типові слідчі версії щодо розслідування шахрайства, визначив найбільш доцільні першочергові слідчі дії, що проводяться на початковому етапі розслідування [146].

На відміну від нього, все більше науковців розглядають окремі методики за тими чи іншими видами та способами шахрайських посягань.

Так, у дисертації С.В. Головкина досліджується криміналістична характеристика шахрайства щодо власності особи та її використання на початковому етапі розслідування [51]. Також Т.В. Охрімчук розглянула шахрайства з фінансовими ресурсами, їх криміналістичну характеристику та основні напрямки розслідування [155].

У своїй роботі «Методика розслідування шахрайства у сфері побутових відносин» Н.Ю. Кириленко досліджує структуру криміналістичної характеристики шахрайства у сфері побутових відносин із визначенням особливостей змісту і взаємозв'язку елементів, слідчих ситуацій, особливостей проведення слідчих (розшукових) дій під час розслідування шахрайства у сфері побутових відносин [79].

Шахрайство стало об'єктом розгляду не тільки вчених-криміналістів, а й широко висвітлюється у кримінально-правовому аспекті. Серед останніх досліджень можна зазначити роботи С.І. Афанасенко [2], М.В. Ємельянова [61; 62], О.В. Лисодеда [125],

А.М. Мохаммеда [145], А.В. Микитчика [144], О.В. Смаглюка [194], Ю.Л. Шуляк [211], К.Л. Попова [168]. Здебільшого у них розглянуто історичний розвиток, кримінально-правову та кримінологічну характеристику шахрайств, питання кримінальної відповідальності за вчинення дій шляхом обману та зловживання довірою, віктимну поведінку жертв. У наукових працях розглянуто елементи складу шахрайств, надано правову кваліфікацію різновидів даних злочинів порівняно із законодавством інших країн тощо. Вищезазначені здобутки можуть слугувати науковим підґрунтям для формування методики розслідування шахрайств та визначення найбільш ефективної моделі поведінки слідчого на досудовому розслідуванні.

З огляду на викладене можна дійти висновку, що здебільшого у наукових працях досліджувалися проблеми розслідування шахрайств взагалі або методика розслідування окремих видів шахрайств (у сфері нерухомості, комп'ютерних технологій, банківській сфері тощо). Водночас проблеми комплексного застосування спеціальних знань при розслідуванні даної категорії злочинів залишилися поза увагою дослідників і потребують всебічного вирішення.

1.2. Способи вчинення шахрайств

Дослідження способу вчинення шахрайства є вирішальним не тільки у наданні кримінально-правової кваліфікації правопорушення, а й важливим елементом криміналістичної характеристики, завжди привертаючи увагу вчених. Не можна не погодитись з Р.С. Белкіним, який зазначає, що злочин можна розкрити тільки уявляючи його спосіб вчинення [4, с. 79]. У науковому дослідженні неможливо уникнути цього питання ще й тому, що знання способу є важливим не тільки для встановлення можливого механізму злочину, особистісних якостей злочинця тощо, а і для слідчої картини, залежно від якої застосовуються спеціальні знання.

У контексті даної проблематики С.М. Зав'ялов характеризує спосіб як діяльність злочинця, відбиває відповідну схему зв'язків та відносин елементів, які становлять єдину структуру злочинної

діяльності. Спосіб входить до структури механізму злочину як частина функціональних зв'язків окремих його елементів. Співвідношення понять “механізм” та “спосіб” полягає в тому, що механізмом охоплюються всі взаємозв'язки, відносини, взаємодія усіх елементів злочинної події, а способом – лише частина. Певний механізм притаманний усьому злочину загалом, а спосіб характеризує лише діяльність злочинця [63].

Спосіб розглядається з різних позицій та наукових підходів. З кримінально-правової точки зору спосіб шахрайства зазначений у статтях КК України як обман або зловживання довірою [149]. Тобто за їх відсутності немає відповідних кваліфікуючих обставин.

Як відомо, обман – це повідомлення неправдивої інформації або приховування тієї інформації, яка мала бути повідомлена, з метою заволодіння чужим майном чи придбання права на майно. Різновидами обману можуть бути: а) обман у предметі угоди; б) обман у тотожності речі; в) обман в особі; г) обман у намірах; д) обман щодо дій або подій [150, с. 139].

Також у науково-практичному коментарі Кримінального кодексу України щодо злочинів проти власності за загальною редакцією М.І. Хавронюка як спосіб шахрайства вказане зловживання довірою, яке характеризується наявністю довірчих стосунків, які склалися з тих чи інших підстав між винною особою і потерпілим, загалом не стосуються його певного майна та які недобросовісно використовуються винним для заволодіння чужим майном (правом на нього) [150, с. 140].

Такий підхід підтверджується і постановою Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про злочини проти власності» № 10 від 06.11.2009, де зазначено, що обман (повідомлення потерпілому неправдивих відомостей або приховування певних обставин) чи зловживання довірою (недобросовісне використання довіри потерпілого) при шахрайстві застосовуються винною особою з метою викликати у потерпілого впевненість у вигідності чи обов'язковості передачі їй майна або права на нього [171].

Тобто у кримінально-правовому розумінні спосіб вчинення злочину, зокрема шахрайства, дещо відрізняється від криміналістичного розуміння. Хоча деякі криміналісти у своїх роботах також дотриму-

ються кримінально-правової позиції. Так, Т.В. Охрімчук вважає, що спосіб вчинення шахрайства з фінансовими ресурсами полягає перш за все в обмані, в наданні завідомо недостовірної інформації. Інформація у контексті диспозиції ст. 222 КК України – це дані, які безпосередньо і завідомо для винного сприяють незаконному одержанню кредитно-фінансових ресурсів і, більш того, обумовлюють можливість прийняття рішення про їх надання [155, с. 7].

Проте, як відомо, для криміналістів важливою є інформація, отримана залежно від обраного способу вчинення злочину. В першу чергу вони звертають увагу на різноманітні сліди (сліди-предмети, сліди-відбитки, сліди-речовини). Як зазначає Н.П. Яблоков, структура способу вчинення злочину як у криміналістичному, так і у кримінально-правовому сенсі – категорія непостійна. Залежно від своєрідності винної поведінки, особливостей ситуацій, що виникають до і після вчинення злочину, та інших обставин вона може бути триланковою (що включає поведінку суб'єкта до, під час і після скоєння злочину), дволанковою (в різних комбінаціях) і одноланковою (характеризує поведінку суб'єкта лише під час самого злочинного діяння) [88, с. 26].

Аналізуючи думки різних вчених та не зменшуючи значення кримінально-правового розуміння способу вчинення шахрайств, ми дотримуємося точки зору С.В. Головкина та О.Л. Мусієнка, які вважають обман і зловживання довірою основними формами шахрайства.

Серед вчених-криміналістів існує велика кількість поглядів на визначення способу вчинення злочину. Так, А.І. Винберг і Б.М. Шавер одними з перших провели дослідження способу вчинення умисного злочину, який розглядався ними як складова частина предмета криміналістики. Вчені зосереджували увагу на типових способах вчинення умисних вбивств. На їх думку, способи вчинення злочинів полягають у діях, спрямованих безпосередньо на досягнення злочинного результату. При цьому такі дії охоплюють не тільки механізм проникнення злочинця, а й обстановку вчинення злочину (місце, час, знаряддя злочину) [42].

На думку М.В. Салтевського, спосіб вчинення злочину – це комплекс причинно і функціонально пов'язаних довільних (і частково мимовільних) цілеспрямованих дій злочинця [189, с. 53].

У свою чергу, Н.П. Яблоков під способом вчинення злочину в криміналістичному сенсі розуміє об'єктивно і суб'єктивно обумовлену систему поведінки суб'єкта до, в момент і після вчинення злочину, що залишає різного роду характерні сліди зовні, що дозволяють за допомогою криміналістичних прийомів і засобів одержати уявлення про суть того, що сталося, своєрідність злочинної поведінки правопорушника, його окремих особистісних даних і, відповідно, визначити найбільш оптимальні методи вирішення завдань розкриття злочину [88, с. 26].

У контексті даної проблематики Н.В. Павлова, на підставі думок В.Ф. Єрмоловича, І.Ф. Герасимова, зазначає, що дії з підготовки, вчинення та приховування злочину утворюють єдиний спосіб вчинення злочину, оскільки спрямовані на досягнення кінцевого результату та охоплюються загальною метою [156; 60; 50].

Безумовно, всі зазначені елементи повинні розглядатися у сукупності для оцінювання повної картини злочину. Ми поділяємо позицію автора про обґрунтованість думки Г.Г. Зуйкова, який вважав, що деталізація способу вчинення злочину на способи приготування, вчинення і приховування злочину значно обмежує можливість правильно пізнати в цілому основний, центральний елемент злочину, оскільки руйнує його структуру. Вчений у зміст способу вчинення злочину включив: дії, прийоми, операції з підготовки, вчинення і приховування злочину, пов'язані між собою єдиною метою і мотивом; час і місце вчинення дій, обумовлених метою і характером останніх; знаряддя і засоби, що використовуються для вчинення злочину [156, с. 19; 64, с. 32].

Вагомий внесок у вчення про спосіб вчинення злочину зробив Л.Г. Відонов, який також розглядав спосіб як тричленну структуру, що включає підготовку, вчинення та приховування злочину [41].

Як зазначає Р.С. Белкін, дані про спосіб здійснення і приховування злочину є центральною частиною криміналістичної характеристики, оскільки саме вони виражають функціональну сторону злочинної діяльності. Ці дані включають не лише операційні відомості про підготовку, вчинення і приховування злочину, але і дані про дії

злочинця, що відбиваються в довкіллі, тобто його сліди, які виникають у результаті злочинного посягання, а також інформацію щодо їх пошуку і відновлення механізму злочину [1, с. 363]. Між тим у деяких випадках вчений допускає існування способу приховування злочину окремо. На його думку, спосіб приховування може існувати самостійно, якщо дії щодо вчинення та приховування злочину є *відокремленими за суб'єктом та умислом* [5, с. 28].

На думку М.В. Даньшина, дії з приховування злочину можуть починатися на етапі підготовки. Вчений виділяє спосіб приховування самої події, факт вчинення злочину певною особою та окремих обставин [54, с. 10].

Вказана позиція знайшла своє відображення і при дослідженні способів вчинення шахрайств, на чому наголошують вчені. Так, С.В. Головкін зазначає, що злочинець прагне, щоб потерпілий сприймав дії шахрая як законні, а саме вилучення предмета не може відбуватися без дій з приховування [51, с. 7].

Більшість способів шахрайства (особливо з грошима) є повноструктурними, що включають у себе ретельну підготовку, вчинення і заходи з приховування слідів злочину. Наприклад, на стадії підготовки шахраї добувають бланки необхідних документів; знайомляться із системою діяльності відповідних організацій, фірм, банків, з документообігом у них; іноді здійснюють пошук пособників у цих організаціях, організують ретельно продуману рекламу; розробляють прийоми самої шахрайської акції. Саме здійснення складається з безпосередніх обманних прийомів передачі підробок, отримання по них майна або грошей. Заходи з приховування шахрайства зазвичай пов'язані зі швидким зникненням шахраїв з викраденим майном з місця кримінальної діяльності; швидкою реалізацією викраденого; складанням нових підроблених документів, що виправдовують переміщення викраденого (підроблених договорів, контрактів, актів здачі-приймання, довіреностей тощо); швидкою ліквідацією фіктивних комерційних і банківських структур і т.ін. [88, с. 306].

Таким чином, спираючись на загальноприйняті думки вчених-криміналістів (Р.С. Белкін, О.І. Вінберг, Л.Г. Відонов, Г.Г. Зуйков, М.В. Салтевський), ми визначаємо спосіб вчинення шахрайств як ці-

леспрямовані дії з підготовки, безпосереднього вчинення та приховування злочину, які обираються залежно від сфери застосування, мають інтелектуальний характер та об'єднані єдиним задумом, спрямовані на заволодіння чужим майном чи правом на таке шляхом обману чи заволодіння довірою.

У контексті даної проблематики професор М.П. Яблоков виділяє такі способи вчинення шахрайських посягань: 1) за допомогою введення в оману з використанням цінних паперів (акцій, векселів, приватизаційних документів тощо), кредитних карток, фальшивих банківських авізо, при отриманні авансу (передоплати під приводом надання товарів, послуг тощо); 2) шляхом утворення різноманітних фіктивних інвестиційних фондів, у тому числі «фінансових пірамід»; 3) шляхом отримання пенсій, грошових допомог та інших періодичних виплат за підробленими документами; 4) шляхом отримання матеріальних цінностей за підробленими документами на базах, складах та інших об'єктах, використовуючи помилки посадових або матеріально відповідальних осіб; 5) шляхом завідомо хибних обіцянок щодо надання допомоги у придбанні дефіцитного товару, отриманні житла, зарахуванні до навчального закладу тощо [88, с. 306].

Як зазначає С.В. Головкін, при вчиненні шахрайства спосіб має прояв у певних діях, які викликають зміни в обстановці та інших речових елементах середовища. Залежно від часу виникнення способів шахрайства вчений класифікує їх на такі: 1) традиційні (класичні) способи вчинення шахрайства; 2) сучасні (нові та модернізовані традиційні) способи вчинення шахрайства (у сфері релігійних відносин, у сфері ЕОМ, інтернет-технологій, у сфері нерухомості, у сфері страхування, кредитування) [51, с. 7].

Слід зауважити, що раніше шахрайства вчинялися здебільшого за допомогою певних дій вербальним чи фізичним методом. Серед зазначених можна виділити такі загальновідомі: імітація грошових банкнот для розрахунку за придбаний товар, шулерство, гра в «наперстки», знахарство, ворожіння, гіпноз, імітація підроблених виробів, прикрас з метою збуту як дорогоцінних, підкидання матеріальних цінностей з метою подальшого отримання винагороди від потерпілого, обрахування потерпілого при грошових розрахунках. Але, враховуючи су-

часний стан розвитку науки та техніки, шахрайські дії набули змін та частіше мають невербальний характер. Інколи шахрай та потерпіла особа протягом вчинення всіх дій не мають прямого контакту. Наприклад, спілкування відбувається через мережу Інтернет, у телефонному режимі тощо.

У сучасних умовах шахраї використовують як сталі прийоми, пристосовані до нових економічних умов, так і раніше не відомі, які трансформувались і набули нових форм. Так, замість ворожіння використовують нумерологію, астрологію; психоаналіз замінив гіпноз; шулерство розповсюджене під виглядом казино, клубів ігрових автоматів. Імітація грошових банкнот здійснюється іншими способами (замість малювання, композиційного виготовлення купюр використовують розмножувальну техніку, якої раніше не існувало). Завідомо хибні обіцянки щодо надання допомоги в отриманні житла, земельних ділянок, паїв й досі є актуальними. Шлюбні афери здійснюються безконтактно на сайтах знайомств через мережу Інтернет.

Так, слідчим АНД ВП було зареєстровано кримінальне провадження за ст. 190 КК України за заявою потерпілої М. Як повідомила остання, на сайті знайомств вона вела переписку із Н. тривалий час. При цьому їх спілкування мало віртуальний характер. З часом Н. під виглядом різноманітних життєвих ситуацій неодноразово звертався до М. із проханням перерахувати грошові кошти на його рахунок чи поповнити телефон, сплатити кредит тощо. Гр-ка М., вважаючи гр-на Н. своїм нареченим, довіряючи йому, перерахувала загальну суму у розмірі приблизно 20 000 грн. протягом двох років [103].

Поряд із модернізованими способами з'явилися і зовсім нові. Наприклад, перехід на безготівковий розрахунок призвів до заволодіння коштами держателів платіжних карток найрізноманітнішими способами. За даними Департаменту фінансових розслідувань Державної служби фінансового моніторингу України, злочинці здебільшого використовують: технічні пристрої, які встановлюються на банкомат з метою заволодіння платіжною картою або грошима; електронні пристрої, які дозволяють зчитувати необхідну інформацію з платіжної картки або з клавіатури банкомату; зараження комп'ютерів спеціалізованими вірусами з метою отримання інформації про платіжні ка-

ртки (шляхом підробки або злому сайтів, використання бот-мереж та розсилки шкідливого спаму). Крім того, нерідкою є підробка платіжних карток з використання викраденої інформації; телефонне шахрайство [80, с. 20].

Підробка може бути дуже простою. Наприклад, справжню банкноту номіналом 200 грн. злочинець розрізав на кілька фрагментів таким чином, щоб на кожному була магнітна стрічка з інформацією про номінал, тобто «200». Потім кожен з фрагментів за допомогою липкої стрічки вклеювався в банкноту, виготовлену струменево-крапельним способом на білому папері. Розрахунок здійснювався через термінал [107].

Слід зазначити, що існує безліч видів шахрайства з платіжними картками та банкоматами (фішинг, фармінг, трешинг, скімінг, траппінг, фантом, шаттер, шиммінг тощо), але всі вони спрямовані на викрадення безпосередньо грошових коштів, платіжної картки або її реквізитів: номер картки; дата випуску/завершення дії картки; код CVV2 (тризначне число на звороті платіжної картки, служить кодом підтвердження операцій, що здійснюються в мережі Інтернет або за допомогою телефону); написання прізвища та імені клієнта латиною; ПІН-код. При цьому викрадена інформація може бути використана злочинцями не тільки для підробки платіжної картки або списання коштів, але й виставлена на продаж на спеціалізованих сайтах або форумах [80, с. 20].

Сталим видом шахрайства є фармазонство. Підробці підлягають переважно прикраси з кольорових металів, які продавалися під виглядом золотих; алкогольна та харчова продукція; банкноти різних країн.

У сучасних умовах значного поширення набуло шахрайство у сфері підприємницької діяльності. Створені довірчі товариства, трастові, страхові й фінансові компанії почали активно залучати кошти громадян, використовуючи принцип фінансової піраміди [146, с. 32].

Так, С.В. Головкін класифікує сучасні способи шахрайства стосовно громадян залежно від сфери застосування обману або зловживання довірою:

- 1) шахрайство у сфері релігійних відносин;
- 2) шахрайство у сфері ЕОМ, Інтернет;

- 3) шахрайство у сфері нерухомості;
- 4) шахрайство у сфері кредитування, страхування [51, с. 8].

У свою чергу, Т.А. Пазинич пропонує класифікувати шахрайства за п'ятьма окремими групами:

- 1) шахрайства, що вчиняються у сфері задоволення повсякденних матеріальних і культурних потреб людини;
- 2) шахрайства, що вчиняються у побутовій сфері;
- 3) шахрайства, що вчиняються у сфері функціонування державних та інших суспільних інститутів;
- 4) шахрайства, що вчиняються у сфері підприємницької діяльності;
- 5) шахрайства, що вчиняються у сферах використання електронних технологій [160, с. 8].

Як вважає В.Ю. Шепітько, класифікувати способи шахрайства слід за такими підставами:

- 1) залежно від спрямованості шахрайського посягання: способи шахрайства з метою заволодіння державним майном; способи шахрайства з метою заволодіння індивідуальним майном громадян;
- 2) залежно від сфери економічної діяльності: у сфері побутового обслуговування; у сфері страхування; у сфері соціального захисту; у сфері туризму; у сфері вивозу робочої сили за кордон;
- 3) залежно від характеру «відносин», які виникають між підприємствами або господарськими товариствами: фіктивне представництво; фіктивне посередництво; одержання кредитів під фіктивні проекти;
- 4) залежно від тривалості злочину: одноразові; тривалі;
- 5) залежно від характеру локалізації шахрайства: спрямовані на вузьке коло жертв; такі, що охоплюють велике коло населення [209, с. 145].

На підставі вищевикладеного можна дійти висновку про різноманітність способів вчинення шахрайства. За результатами вивчених кримінальних проваджень ми встановили, що найбільша кількість таких злочинів вчиняється: під час купівлі-продажу рухомого та нерухомого майна – 26 %; під час укладання земельних угод – 7 %; у туристичному бізнесі – 4 %; з платіжними картками та банкоматами – 20 %; в мережі Інтернет – 19 %; з імітованими грошовими банкнотами – 12 %; в «іг-

ровому» бізнесі – 15 %, у релігійних відносинах – 2 %, у ході шлюбних афер – 7 % (див. додаток В).

У наведених класифікаціях немає чіткого розмежування видів та способів вчинення шахрайств. Частково це можна пояснити залежністю механізму вчинення певних дій від сфери, в якій вони вчинюються. Але, враховуючи, що спосіб – це безпосереднє вчинення певних дій, ми виділяємо таку класифікацію.

Способи вчинення шахрайств у соціальній сфері можуть здійснюватися шляхом незаконного отримання різноманітних державних виплат, пільг, пенсій (за інвалідністю, багатодітністю, за вислугою років тощо) за підробленими документами або наданням неправдивої інформації у відповідні служби. Слід зауважити, що на фоні останніх подій на сході України збільшилась кількість зловживань щодо незаконного отримання посвідчень учасника бойових дій та отримання відповідних пенсій та пільг.

З цього приводу можна навести приклад. У 2017 р. до СВ ДВП ГУНП в Дніпропетровській області надійшов рапорт інспектора УПП в м. Дніпро стосовно використання гр. Б. завідомо підробленого документа, а саме: пенсійного посвідчення на ім'я гр-на Ц., яке використовувалося з метою отримання пільг. У ході проведення технічної експертизи документів встановлено, що у первинний зміст реквізитів пенсійного посвідчення № 0000000 серії 000 № 0000, виданого 00.0000 на ім'я „Ц.“, внесено зміни шляхом наклеювання фотокартки поверх первинного кольорового зображення та заклеювання її за допомогою полімерної плівки (ламінування). Ознак внесення змін до первинного змісту інших реквізитів посвідчення не виявлено [113].

Наведений приклад свідчить, що для досягнення злочинної мети у соціальній сфері зазвичай використовуються прості, примітивні способи підробок (переклеювання, виправлення, дописки у справжній бланк документа). Але для того щоб такі документи набули статусу доказів, слідчому все одно потрібно використовувати спеціальні знання у формі призначення експертизи.

Шахрайства у побутовій сфері можуть вчинятися шляхом заволодіння транспортним засобом, речами, предметами на прокат за підробленими документами, розрахунок підробленими банкнотами тощо.

У цьому напрямі досить змістовною є робота Н.Ю. Кириленко, яка особливу увагу приділила аналізу інформації про центральний елемент криміналістичної характеристики – спосіб вчинення шахрайства у сфері побутових відносин, який включає три складові: підготовку (знайомство, створення і зміцнення родинних, дружніх відносин із потерпілим, пошук співучасників та підробка документів); вчинення шахрайства (позичання грошей без наміру повернути борг; вступ у фіктивні шлюбні відносини з метою отримання права володіти і користуватися майном із подальшим заволодінням цим майном; привласнення грошей та інших цінностей, які потерпілий доручив передати посадовій особі як хабар; привласнення грошей громадян під виглядом надання певних послуг; привласнення побутової техніки, матеріальних цінностей, що була передана для тимчасового користування) та приховування (знищення предметів та підроблених документів і засобів, за допомогою яких вони виготовляються, зміна зовнішності, створення алібі, зміна місця проживання) [79, с. 13].

Зазвичай, шахрайства в побутовій сфері є багатоепізодними, про що свідчить такий приклад. Слідчим СВ 00.00.2017 було виявлено факт розповсюдження невстановленими особами підроблених грошових банкнот. Як свідка було допитано гр-ку З., яка добровільно передала грошову банкноту номіналом 500 гривень, серія та номер 000000, в дійсності якої виник сумнів. Також було допитано як свідка гр. Н., яка добровільно передала грошову банкноту номіналом 500 гривень, серія та номер 000000, в дійсності якої виник сумнів. Слідчим СВ було вилучено дані банкноти у кількості 2-х штук номіналом 500 гривень, серія та номер 000000. За результатами проведеної експертизи встановлено, що дві банкноти номіналом по 500 (п'ятсот) гривень НБУ із серійними номерами: 000000 випуску 2014 року та 000000 випуску 2015 року, надані на дослідження, не відповідають за своїми характеристиками грошовим знакам Національного банку України аналогічного номіналу, які знаходяться в офіційному обігу. Зображення лицевих та зворотних боків двох банкнот номіналом по 500 (п'ятсот) гривень НБУ із серійними номерами 0000000 випуску 2014 року та 0000000 випуску 2015 року отримано способом струминного друку за допомогою копіювально-розмножувальної техніки (струминний принтер, копір тощо) [116].

Способи вчинення шахрайств у кредитно-банківській сфері. Найбільш вдало висвітлив питання зловживань у цій сфері О.В. Курман, який всі способи вчинення шахрайства з фінансовими ресурсами об'єднав у два блоки: 1) вимушене надання завідомо неправдивої інформації в документах з метою одержання кредиту, субсидії, субвенції, дотації з метою використання одержаних коштів за цільовим призначенням; 2) надання завідомо неправдивих відомостей в документах з метою одержання кредиту, субсидії, субвенції, дотації, знаючи наперед, що кошти після одержання будуть використовуватися на цілі, не передбачені кредитним договором. Він запропонував класифікацію способів вчинення шахрайства з фінансовими ресурсами за такими підставами: 1) залежно від цільового використання одержаних коштів (одержані кошти витрачаються на виробничо-господарські цілі, не передбачені кредитним договором; надаються іншій фірмі під проценти; ідуть на виплату інших раніше одержаних кредитів, сплату процентів; на сплату податків, виплату заробітної платні, сплату оренди приміщень, комунальних платежів; на придбання нерухомості, службового автотранспорту; на ремонт в офісі; повернення особистих боргів; оплату банківського обслуговування; на відрядження; обернення на готівку); 2) залежно від видів шахрайських дій при забезпеченні повернення кредиту (надання неправдивих відомостей при забезпеченні кредиту шляхом застави, страхування, надання гарантій – з подальшою класифікацією кожної групи способів); 3) залежно від наявності у способі вчинення дій щодо підготовки і приховування злочину (способи вчинення, які не включають вказаних дій; способи вчинення, що охоплюють дії з підготовки і приховування, наприклад створення та використання фіктивних фірм); 4) залежно від наявності злочинних домовленостей (способи вчинення злочину однією особою (позичальником), кількома особами з боку позичальника, кредитором і позичальником) [121, с. 8].

Як приклад можна навести таке кримінальне провадження. У вересні 2016 р. гр-н Р. звернувся до невстановлених осіб за допомогою щодо отримання громадянства України та паспорта громадянина України на своє ім'я. Невстановлені особи передали йому паспорт

громадянина України 000000 на ім'я Р., 00000 р.н., виданий 000000 р. Артемівським РВ у м. Луганську УДМС України в Луганській області, який він використав для отримання кредиту. Проведеним експертним дослідженням встановлено, що бланк паспорта громадянина України із серійним номером 000000, заповненого на ім'я Р., виданого 00.00.0000 Артемівським РВ у м. Луганську УДМС України в Луганській області, не відповідає за своїми характеристиками бланкам паспортів громадянина України встановленого зразка (виготовленим на підприємстві ПК «Україна»). Зображення бланка паспорта громадянина України із серійним номером 000000, а також кольорові мікрОВОлокна виготовлено поліграфічним способом з використанням форм плоского офсетного друку. Ознак внесення змін до первинного змісту реквізитів паспорта громадянина України із серійним номером 000000 не виявлено [112].

Таким чином, отримання підробленого паспорта слугувало способом підготовки до вчинення шахрайства в зазначеній сфері.

Способи вчинення шахрайств у сфері нерухомості всебічно дослідила Н.В. Павлова, класифікувавши їх за змістом вчинюваних дій, незалежно від виду відчуження житла: 1) оренда житла з подальшим продажем особою, яка не є його власником; 2) використання фіктивних посередницьких фірм та нотаріальних контор; 3) пропозиція обміну меншої житлової площі на більшу з доплатою або відмова надати потерпілому інше житло; 4) введення в оману власника житла з приводу змісту угоди; 5) привласнення грошей без виконання умов, передбачених договором купівлі-продажу житла; 6) продаж житла одночасно декільком особам; 7) продаж житла без узгодження з членами сім'ї, які мають право власності на нього; 8) продаж житла, яке має юридичні обмеження або невиконані зобов'язання; 9) продаж житла за адресою, яка не існує; 10) визнання угоди недійсною та привласнення грошей; 11) отримання грошей до оформлення документів; 12) збір застави [159, с. 56].

Наведемо приклад. Згідно зі злочинним планом Козюра Л.М. підшукувала громадян, які продають свої квартири, та складала неправдиві офіційні документи – тендерні пропозиції, в які шляхом пору-

шення тендерних документацій вносила завідомо неправдиві відомості про вартість квартир, збільшивши при цьому їх реальну вартість. Висновком судово-економічної експертизи № 000 від 00.00.00 встановлено, що різниця між сумою, перерахованою на особові рахунки продавців квартир П., Л., Ф., Д., Ч., Ц., К., Б., Т., А., і можливою вартістю квартири за усним договором, з урахуванням фактично сплачених сум витрат по кожній квартирі, всього становить 88295,27 грн. Різниця між загальною можливою вартістю кожної квартири, призначеною продавцем, і вартістю квартири, зазначеною в тендерній пропозиції ДКП "Бюро по обміну житлових приміщень", поданому в Управління економіки Дніпропетровської міської Ради, становить всього 86863,43 грн. [91].

Способи вчинення шахрайств у кіберпросторі. Стрімкий розвиток глобальної мережі Інтернет сприяв виникненню відносно нового способу вчинення шахрайських посягань – кібершахрайства, яке є загрозою на міжнародному рівні. Україна ратифікувала Конвенцію Ради Європи «Про кіберзлочинність», у ст. 8 якої передбачено способи шахрайства, пов'язаного з комп'ютерами, а саме: 1) будь-яке введення, зміни, знищення чи приховування комп'ютерних даних, 2) будь-яке втручання у функціонування комп'ютерної системи з шахрайською або нечесною метою набуття, без права на це, економічних переваг для себе чи іншої особи [84].

Враховуючи думку Національної ліги споживачів, О.Л. Мусієнко визначає 10 найбільш популярних видів шахрайства в Інтернеті: 1) підроблене повідомлення з онлайн-аукціону про продаж лота, якого там немає; 2) неповне одержання товару або одержання в неналежаньому вигляді; 3) «нігерійські» гроші на зберігання; 4) неповна або перекручена поставка комп'ютерного обладнання; 5) шахрайство з доступом в Інтернет, коли шахрай пропонує послуги за меншу плату; 6) витрати на кредитні картки за матеріали, які ніколи не купувалися; 7) пропозиція високоприбуткової роботи вдома; 8) авансові позики; 9) недійсні пропозиції угод за допомогою кредитної картки; 10) ділові пропозиції з явно завищеною оцінкою очікуваного прибутку [146, с. 35].

За інформацією Національного банку України, у банківській си-

стемі України найбільш розповсюдженими є такі види кіберзлочинів:

1) банкоматне шахрайство: скімінг – виготовлення, збут та встановлення на банкомати пристроїв зчитування/копіювання інформації з магнітної смуги платіжної картки та отримання ПІН-коду до неї; використання «білого пластику» для «клонування» (підробки) платіжної картки та зняття готівки в банкоматах; Transaction Reversal Fraud – втручання в роботу банкомату при здійсненні операцій видачі готівки, яке залишає незмінним баланс карткового рахунку при фактичному отриманні готівки зловмисником; Cash Trapping – заклеювання диспенсеру для привласнення зловмисником готівки, яка була списана з карткового рахунку законного держателя картки;

2) шахрайство в торговельно-сервісних мережах: укладання фіктивних угод торговельного еквайрінгу для обслуговування підроблених платіжних карток; викрадення реквізитів платіжних карток, у тому числі із застосуванням технічних засобів їх «клонування»; операції на суму нижче встановленого ліміту без проведення авторизації; використання підроблених платіжних карток;

3) шахрайство в мережі Інтернет: викрадення реквізитів платіжних карток; проведення операцій із використанням викрадених реквізитів платіжних карток; діяльність щодо створення програмних засобів для викрадення реквізитів платіжних карток (створення фіктивних WEB-сайтів, поширення комп'ютерних вірусів та троянських програм, перехоплення трафіку тощо);

4) шахрайство в системах дистанційного банківського обслуговування (далі – ДБО): створення комп'ютерних вірусів та троянських програм для прихованого перехоплення управління комп'ютером клієнта із встановленим програмним забезпеченням ДБО; відкриття рахунків, проведення несанкціонованих операцій та отримання готівки в результаті несанкціонованих операцій у системах ДБО; отримання платежів від закордонних відправників через міжнародну систему SWIFT внаслідок втручання у роботу комп'ютерів та систем ДБО клієнтів закордонних банківських установ [80, с. 11].

Аналізуючи вищезазначене, ми дійшли висновку, що деякі способи можуть охоплювати декілька сфер. Або в одній сфері використовуються декілька способів. Пояснюється цей факт складністю зло-

чинів зазначеної категорії та високоінтелектуальним рівнем злочинців. Наприклад, шахрайство у фінансовій сфері не можна уявити без комп'ютерних технологій, а шахрайство у соціальній сфері часто вчиняється в мережі Інтернет.

1.3. Сліди, що утворюються під час учинення шахрайств, та їх характеристика

Під час вчинення шахрайства досить специфічним є механізм слідоутворення. Сліди злочинної діяльності зберігаються як в уявних образах осіб (свідки, потерпілі, підозрювані), так і у матеріальній формі (сліди папілярних візерунків, мікрооб'єкти, документи, бланки, які використовують шахраї для внесення неправдивої інформації для вчинення обманних дій). Додатково необхідно виділити віртуальні сліди при вчиненні інтернет-шахрайства.

Серед останніх Т.В. Романенко виділяє: реєстраційні дані на доменне ім'я; логи від взаємодії з реєстратором доменних імен; сліди від проведення платежу цього реєстратора; сліди при налаштуванні DNS-сервера, що підтримує домен шахраїв; сліди від взаємодії з хостинг-провайдером, в якого розміщений веб-сайт: замовлення, оплата, настройка; сліди від рекламування веб-сайта: взаємодія з рекламними майданчиками, системами банерообміну, розсилка спаму; сліди від відстеження активності користувачів на сайті тощо. При взаємодії з жертвами обману шахраї залишають сліди при прийомі замовлень – електронною поштою, через СМС-повідомлення, через ICQ або веб-форму; від листування з потенційною жертвою [183, с. 53].

Так, Д.В. Безруков пропонує визначати «цифрові сліди». Інформація, яка міститься у цифрових слідах використання мобільного телефону, становить відомості про рух даних (інформаційних повідомлень та службових команд системи мобільного зв'язку), що здійснюється під час взаємоз'єднання телекомунікаційних мереж. До інформації про рух даних у мережі належать ідентифікаційні номери кінцевого обладнання, з яким було встановлено зв'язок. При цьому IMEI-

номер та SIM-картка є невід'ємними елементами кінцевого обладнання і не можуть функціонувати окремо одне від одного, що відкриває можливості встановлення користувача пристрою при дослідженні ланцюжка окремого їх використання з будь-якими іншими елементами кінцевого обладнання; час встановлення сеансу зв'язку та його вид (інформаційне повідомлення або вербальне спілкування); місцезнаходження кінцевого обладнання на момент встановлення сеансу зв'язку (із зазначенням адреси встановлення ретрансляційної антени [7, с. 181].

Ряд вчених-криміналістів акцентує увагу на особливому значенні уявних образів шахраїв, які формуються у потерпілих, свідків, оскільки вони спостерігають злочинця найбільш тривалий час [146, с. 92; 206, с. 22]. Разом з тим М.В. Салтевський називає їх особистісними джерелами інформації, пояснюючи, що людина, перебуваючи на верхній стадії розвитку і володіючи мисленням і свідомістю, відображає об'єктивну реальність психічно (ідеально) [186, с. 88].

Так, 00.00.00 до Покровського ВП Синельниківського ВП ГУНП в Дніпропетровській області надійшла письмова заява від гр. О., що невідома особа шляхом обману під час укладання угоди про купівлю-продаж насіння соняшника, повідомивши неправдиву інформацію про себе та товар, заволоділа належними йому грошовими коштами в розміри не менше 600 000 гривень. В даному випадку потерпіла особа добре запам'ятала зовнішність шахрая за загальноанатомічними ознаками та особливими прикметами, що в подальшому було враховано під час складання фотокомпозиційного портрета за допомогою програми «Фоторобот» [101].

Порівняно з іншими злочинами під час вчинення шахрайств майже не залишаються матеріальні сліди. На цей факт вказує і А.Ф. Волобуєв, який зазначає, що економічні («білокомірцеві») злочини в більшості випадків не залишають традиційних слідів. Але безслідних злочинів не буває. Все залежить від знання та механізму їх вчинення, а також слідів, які вони залишають [46, с. 49].

У свою чергу, А.В. Шаров також наголошує, що сліди під час вчинення шахрайства у сфері обігу житла найчастіше залишаються в

документах, що відображають угоду с житлом або права на нього [206, с. 22].

Так, О.В. Курманом наведено найбільш повний перелік документів, які використовуються для вчинення шахрайства з фінансовими ресурсами, а також виділено і систематизовано типові сліди, що містяться у цих документах: 1) сліди вчинення шахрайства з фінансовими ресурсами, які характеризують фінансово-господарську сторону діяльності підприємства (організації), що перевіряється; 2) сліди, які утворюються на стадії створення та реєстрації суб'єкта господарської діяльності для використання його зі злочинною метою; 3) сліди, що характеризують адміністративно-управлінську сторону діяльності суб'єкта господарської діяльності; 4) сліди, які утворюються на стадії оформлення позики у кредитно-фінансовій установі; 5) сліди які вказують на підлог документів, використаних при одержанні фінансових ресурсів [121, с. 8].

На підставі аналізу криміналістичних джерел та узагальнення матеріалів кримінальних проваджень про шахрайства ми визначили матеріальні сліди, що залишаються на місці події: сліди пальців (долоней) рук – 44 %; документи – 28 %, різноманітна техніка – 18 %; трасологічні сліди – 4 %; печатки та штампи – 5 %; мікрооб'єкти – 2 %; інше – 4 % (Додаток Б).

Високий показник слідів папілярних візерунків пояснюється тим, що не всі сліди можуть бути залишені шахраєм, а встановити їх належність певній особі можливо за дактилоскопічним обліком. Звісно, за слідами пальців рук (долонь) встановлюється ім'я, по-батькові, прізвище особи, дата народження, місце її реєстрації та проживання, судимість тощо.

Так, 00.00.00 у ході проведення огляду місця події за фактом вчинення шахрайських дій, передбачених ч. 4 ст. 190 КК України, було виявлено дві чашки, з яких, зі слів потерпілої, злочинець пив каву. На даних чашках було виявлено тринадцять слідів пальців рук, які були вилучені на чотири липкі стрічки та запаковані. За даним фактом виникла необхідність у встановленні невідомої особи шахрая за слідами папілярних ліній. Для встановлення придатності слідів папілярних ліній для ідентифікації була призначена та проведена трасоло-

гічна експертиза за спеціальністю 4.6 «дактилоскопічні дослідження», в результаті якої п'ять слідів були визнані придатними для ідентифікації. Згодом, при перевірці останніх за центральним автоматизованим дактилоскопічним обліком Експертної служби МВС України встановлено, що сліди пальців рук, вилучені при огляді місця події, залишив гр. С., 00.00.00 р.н., уродженець м. Запоріжжя [102].

Але через численні реформаційні процеси, що відбуваються останнім часом, функціонування дактилоскопічного обліку має певні недоліки (їх визнали 83 % опитаних експертів, Додаток В), серед яких можна зазначити відсутність обміну дактилоскопічними базами з іншими службами, відомствами та несвоєчасність перевірки слідів папілярних візерунків, що є можливою тільки після визнання слідів придатними для ідентифікації, для чого необхідно провести експертизу [136].

Проблеми виникають також і під час дактилоскопіювання живих осіб, тобто під час складання дактилокарти для постановки на облік або проведення експертизи. Це можна частково пояснити прогалинами в законодавстві. Чітка та зрозуміла регламентація кожної процесуальної дії надає можливість користувачу закону правильно його розуміти та відповідним чином застосовувати. Навпаки, розмитість та неконкретність положень нормативно-правових актів створює можливість їх трактування усіма учасниками кримінального провадження на свій розсуд, з урахуванням власних інтересів.

У науковій літературі досить повно розкрито питання щодо сталих та сучасних способів виявлення і вилучення слідів пальців рук (долоней), а також техніка дактилоскопіювання як живих осіб, так і трупів. Так, Є.А. Разумов наголошує на традиційній процедурі отримання зразків відбитків пальців рук за допомогою скла, гумового валика та друкарської фарби, який використовується у практичних підрозділах як раніше, так і в теперішній час [181, с. 26]. Інші науковці вважають дану методику застарілою з різних причин. З метою дотримання прав і свобод особи під час дактилоскопіювання необхідно використовувати сучасні досягнення науки. Технології «безкольорового дактилоскопування», або сканування, що пройшли практику застосування в більшості зарубіжних країн, дозволяють

отримувати відбитки високої якості без використання фарби. Якщо ці відбитки відібрано у підозрюваних та обвинувачених, вони без додаткової обробки заносяться до масиву автоматизованих баз даних й звіряються із слідами, вилученими з місць нерозкритих злочинів [89, с. 116].

На нашу думку, слід враховувати стан матеріально-технічного забезпечення, який сьогодні не є досконалим. Оскільки через цю причину використовувати сучасні пристрої не завжди можливо, варто більше уваги приділяти якості виготовлених дактилокарт (чіткість, повнота отриманого зображення тощо), яку можна отримати і сталими методами. В цьому контексті слід зауважити, що більш проблемним є питання правомірності відібрання такого роду зразків та дотримання при цьому положень щодо прав і свобод громадян, зазначених у Конституції України та інших нормативно-правових актах [85].

Як наголошує О.В. Мельник, надійний захист прав людини – найвищий критерій діяльності всіх юридичних інститутів держави, які складають систему правоохоронних органів та правозахисних організацій, у тому числі і під час дактилоскопіювання. Щоб уникнути ідентифікації, злочинці маніпулюють небезпекою збору і зберігання даних про приватне життя людей, про їх релігійний і політичний вибір, здоров'я, коло спілкування [128, с. 201].

Як свідчить практика, у працівників органів досудового розслідування виникають питання стосовно підстав дактилоскопіювання живих осіб, в тому числі примусового; правомірності дій суб'єкта, який це буде виконувати, тощо.

У статті 245 Кримінального процесуального кодексу регламентовано порядок отримання зразків для призначення та проведення експертизи. У разі необхідності отримання зразків для проведення експертизи вони відбираються стороною кримінального провадження, яка звернулася за проведенням експертизи або за клопотанням якої експертизу призначено слідчим суддею. У випадку, якщо проведення експертизи доручено судом, відібрання зразків для її проведення здійснюється судом або за його дорученням із залученням спеціаліста [120].

Але необхідність дактилоскопіювання особи виникає не лише

для проведення експертизи. У випадку майже кожного правопорушення виникає необхідність перевірити особу за обліками.

Так, статтею 26 Закону України «Про Національну поліцію» передбачено формування інформаційних ресурсів поліцією. Зокрема, поліція наповнює та підтримує в актуальному стані бази (банки) даних, що входять до Єдиної інформаційної системи Міністерства внутрішніх справ України, стосовно осіб, затриманих за підозрою у вчиненні правопорушень (адміністративне затримання, затримання згідно з дорученнями органів правопорядку, затримання осіб органами досудового розслідування, адміністративний арешт, домашній арешт). Під час наповнення баз (банків) даних поліція забезпечує збирання, накопичення мультимедійної інформації (фото, відео-, звукозапис) та біометричних даних (дактилокартки, зразки ДНК) [64].

Між тим відомчі нормативні акти МВС України, норми яких містять пояснення щодо сутності, принципів, завдань дактилоскопічної реєстрації, регламентують діяльність суб'єктів дактилоскопічної реєстрації та визначають об'єкти реєстрації, містять значно ширший перелік осіб, що підлягають дактилоскопічній реєстрації, ніж вказані категорії осіб, передбачені Законом України «Про Національну поліцію».

Відповідно до наказу "Про затвердження Інструкції про порядок функціонування дактилоскопічного обліку експертної служби МВС України" від 11.09.2001 № 785, працівники ОВС проводять дактилоскопіювання осіб, які: затримані за підозрою у вчиненні злочину; взяті під варту; звинувачуються у вчиненні злочину; піддані адміністративному арешту [176].

Наказ "Про затвердження Інструкції про порядок формування, ведення та використання оперативно-довідкового і дактилоскопічного обліків в органах внутрішніх справ і органах (установах) кримінально-виправної системи України" від 23.08.2002 № 823/188 надає перелік об'єктів оперативно-довідкового і дактилоскопічного обліку. Це особи, які на території України обвинувачуються у вчиненні злочинів або засуджені, розшукуються, затримані за підозрою в занятті бродяжництвом, а також громадяни України, що вчинили злочини за її межами і відомості про яких надійшли офіційними каналами згідно з

міжнародними договорами у сфері обміну інформацією, які набрали чинності в установленому порядку [175].

Проте сьогодні не існує законодавчого акта, в якому були б зазначені правова основа дактилоскопічної реєстрації, перелік осіб, які підлягали б обов'язковому та добровільному дактилоскопіюванню із забезпеченням їх прав та свобод, умови та підстави дактилоскопіювання, межі застосування дактилоскопічної інформації, права доступу до неї, умови зберігання та редагування дактилокарт тощо.

Проаналізувавши законодавчу базу щодо дактилоскопіювання живих осіб, ми встановили, що підстави у відомчих актах дещо відрізняються від вказаних у ЗУ «Про Національну поліцію» та відсутні у Кримінальному процесуальному кодексі. Отже, з метою уникнення цих неточностей пропонуємо прийняти окремий закон про дактилоскопіювання живих осіб та трупів, тим самим уникнувши виявлених розбіжностей.

Проведеним анкетуванням слідчих, оперуповноважених, експертів та спеціалістів (86 %) встановлено недостатній рівень забезпечення криміналістичною технікою, що використовується у відділах поліції. При цьому аналогова зйомка використовувалась тільки у 2 %. Із загального обсягу використовуваних цифрових технічних засобів 70 % не перебувають на балансі МВС, 28 % – перебувають (Додаток В).

Які б відмінності не існували між цифровою та аналоговою зйомкою, реалії сьогодення самі визначають вибір. Так, провідні виробники фототехніки вже відмовились від використання аналогових фотокамер, фірми – виробники фотоплівки різко скоротили її виготовлення і зробили заяви про закінчення випуску фотоплівки у недалекому майбутньому. Вказані виробники в перспективі планують випуск тільки фототехнічних плівок цільового призначення. Але й цифрова техніка має певні недоліки. Зокрема, її застосуванню можуть перешкоджати погодні умови, якість освітлення, ускладнено визначення розмірів об'єктів, а головне – неможливо отримати об'ємне зображення.

Науково-технічним засобом, який забезпечує комплексну фіксацію всіх слідів оточуючої обстановки із здійсненням точного відо-

браження зовнішнього вигляду, форми, вимірюванням відстаней між об'єктами, їх взаємного розташування та розмірів, є лазерний 3D-сканер. За допомогою відповідного програмного забезпечення використання 3D-сканера дозволяє протягом невеликого проміжку часу створити точну фотореалістичну модель ділянки місцевості, розглянути з будь-якого ракурсу та відстані як її у цілому, так і окремі об'єкти. Важливим є і те, що дане програмне забезпечення дає можливість проводити реконструкцію об'єкта та здійснювати різного роду операції з окремими об'єктами як у 3D-моделі, так і окремо від неї, імпортувати у 3D-модель місця, що скановано, інші тривимірні об'єкти для ілюстрації їх розташування в певні проміжки часу [154].

Позитивний досвід застосування таких лазерних 3D-сканерів є у криміналістичних лабораторіях поліцейських управлінь Лос-Анджелеса, штат Каліфорнія, з 2006 року та Альбукерке, штат Нью-Мехіко, з 2008 року [199].

В Україні в Харківському НДЕКЦ вже сьогодні використовується портативний лазерний сканер «Faro Focus 3d», який дозволяє створювати тривимірну цифрову модель навколишнього простору і фіксувати найдрібніші деталі; програма «Карат» – для моделювання дорожньо-транспортної події; за допомогою системи візуалізації «Рувіс» можна виявити сліди папілярних візерунків в ультрафіолетовому випромінюванні тощо [127].

Серед основних напрямів інноваційних застосувань А.С. Непорада зазначає такі:

– візуалізація приміщень зі створенням найбільш реалістичної картини відсканованих просторів і можливістю за допомогою відповідних комп'ютерних програм проводити вимірювання для будь-якої точки у межах об'єкта сканування;

– огляд місця події з певної точки: 3D-сканування дозволяє проводити огляд місця злочину з точки, в якій перебував правопорушник або його жертва, і наочно продемонструвати саме те, що було видно з цієї точки;

– аналіз слідів крові: 3D-сканування дозволяє криміналістам створювати зображення слідів крові у тривимірному зображенні, відтворювати траєкторії бризок крові і переглядати їх у межах місця події;

– техніка дактилоскопіювання: 3D сканування дозволяє прискорити процедуру дактилоскопіювання (сканер витрачає менше однієї секунди на палець); у подальшому розробники обіцяють збільшити його швидкість за рахунок сканування усіх десяти пальців за один раз. Відсутність контакту зі сканером зменшує забруднення поверхні скла або «змазання» відбитка через випадкове смикання пальцем, а отже, підвищує якість сканування. У базі даних відбиток зберігається у вигляді тривимірної моделі;

– балістичні експертизи: експерти мають змогу вивчати не плоске зображення кулі, а її повноцінну 3D-модель, на поверхні якої чітко відтворюються жолобки і борозенки, залишені після пострілу, за якими експерти можуть з достовірністю ідентифікувати застосовану зброю. Крім цього, за допомогою 3D-моделювання можна точно розрахувати і наочно продемонструвати траєкторію кулі;

– реконструкція ДТП: відновлення сценаріїв і причин дорожньо-транспортних пригод, детальне зображення та збереження усіх пошкоджень і доказової бази для подальшого розслідування [152, с. 144].

Незважаючи на свої переваги, сучасна техніка також має певні недоліки. Зокрема, велика вартість зазначених пристроїв обумовлює вельми повільне впровадження їх у практичну діяльність. Але в умовах розвитку науки і техніки неможливо відмовитись від сучасних досягнень, особливо під час встановлення слідової картини злочину.

Розділ 2 ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ ПРИ ЗБИРАННІ СЛІДІВ ШАХРАЙСТВА

2.1. Поняття та форми використання спеціальних знань

У зв'язку з численними реформаційними процесами, що відбуваються у правоохоронній, судовій та інших сферах суспільного життя, дотепер дискусійними є питання використання спеціальних знань. Незважаючи на те, що чинний КПК України постійно зазнає змін й удосконалень, деякі аспекти залишаються невирішеними та потребують доопрацювання. Так, за останніми змінами, запропонованими Законом України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» від 28.11.2017 № 221–222 («Голос України»), в ч. 1 ст. 242 КПК України передбачається проведення експертизи експертною установою (експертом) тільки за дорученням слідчого судді чи суду, наданим за клопотанням сторони кримінального провадження. А іншою нормою ч. 2 п. 7 ст. 244 слідчий суддя задовольняє клопотання про призначення експертизи шляхом прийняття ухвали про доручення проведення експертизи [65]. Вказана неузгодженість зазначених норм призводить до неоднозначного тлумачення та їх використання при призначенні експертиз. У ст. 69, 71 КПК України прямо вказано суб'єктів використання спеціальних знань та визначено правовий статус експерта і спеціаліста. Норми ст. 101, 102 КПК України передбачають вимоги до структури та змістовної частини висновку експерта [120]. На відміну від кримінально-процесуального законодавства, у цивільному праві це питання розглянуто більш широко. Зокрема, зазначено види судових експертиз: комісійна, комплексна, додаткова, яка розглядається як повторна, тощо.

Поняття спеціальних знань у цілому має своє широке і багатогранне тлумачення серед науковців.

Характеризуючи спеціальні знання, видатний криміналіст, професор Р.С. Белкін зазначає, що вони набуваються суб'єктом у процесі практичної діяльності шляхом спеціальної підготовки або професійного досвіду і засновані на системі теоретичних знань у відповідній галузі [1, с. 398].

У свою чергу, Б.М. Бішманов, аналізуючи думки таких видатних вчених-криміналістів, як Г.І. Грамович, В.Н. Махов, визначає спеціальні знання як знання суб'єкта, отримані у процесі пізнання або набуття навичок і вмінь у будь-якій сфері діяльності людини, які за змістом виходять за рамки загальноосвітніх і спеціальних освітніх програм, за формою використовуваних для досягнення юридичних цілей в ході кримінального процесу [8; 9, с. 46].

Одним із перших Г.І. Грамович зазначив мету використання спеціальних знань – збирання доказової й орієнтуючої інформації, необхідної для розкриття, розслідування та попередження злочинів, а також розробка тактичних та технічних засобів і методів її збору [53, с. 12].

Аналізуючи думки Є.І. Зуєва [67, с. 72], І.В. Пирога [166, с. 17], В.Д. Юрчишина [214, с. 8] та ін., В.М. Ковбаса визначає основні цілі використання спеціальних знань, зокрема:

- сприяння повному і швидкому розкриттю та розслідуванню злочинів;
- встановлення істини у кримінальній справі;
- дослідження певних об'єктів та явищ;
- отримання необхідних відомостей для встановлення обставин, що мають значення для правильних обґрунтованих рішень у справі;
- сприяння виявленню, фіксації і вилученню доказів та з'ясуванню спеціальних питань, що виникають при проведенні слідчих дій;
- розробка тактичних і технічних засобів та методів збирання доказів тощо [83, с. 228].

У ході аналізу В.М. Ковбаса приєднується до вчених, які не по-

діляють позицію щодо відсутності спеціальних знань у суб'єктів доказування (слідчого, прокурора, судді) [83, с. 227].

На професійній складовій зосереджує увагу й І.М. Сорокотягін. Вчений пропонує таке визначення спеціальних знань – це знання, що відображають сучасний рівень розвитку певної галузі науки, техніки, мистецтва і ремесла, отримані в результаті спеціальної підготовки або професійного досвіду, які не є загальнодоступними і загальновідомими та застосовуються з метою встановлення істини у справі у випадках і в порядку, встановлених законом (кримінально-процесуальним, цивільним процесуальним правом, адміністративно-процесуальним та ін.) [195, с. 15].

Досліджуючи дефініцію «знання» під час розслідування злочинів, В.Н. Махов поділяє їх на два види. Перший – це професійна діяльність слідчого. Другий – це спеціальні знання, які відкривають необмежені можливості для використання науки та техніки [126, с. 32]. З цього приводу слушним є зауваження О.А. Кравченка, який зазначає, що під професійними знаннями слідчого слід розуміти не всі правові знання, а лише кримінальне право, кримінальний процес та криміналістику. Поглиблених знань в іншій галузі правової діяльності слідчий не має, тоді як обмежень у професійних знаннях суддів не відзначається [86, с. 27].

Як вважає А.А. Ексархопуло, правові знання не можуть бути спеціальними. Критикуючи його точку зору, Л.Г. Шапіро дає таке визначення: спеціальні знання – це не ті, що є правовими, а знання в різноманітних сферах діяльності, отримані в межах вищої професійної освіти, які включають знання теорії, навички та вміння та використовуються учасниками цивільного, арбітражного, адміністративного та кримінального судового провадження з метою встановлення обставин, які підлягають доказуванню у конкретній справі, в порядку, передбаченому відповідним процесуальним законодавством [204, с. 21].

На нашу думку, останнє бачення відсутності спеціальних знань у суб'єкта доказування є дискусійним. Так, слідчий, як суб'єкт доказування, володіє спеціальними знаннями з питань встановлення доказів, їх отримання та оцінки на предмет належності, допустимості, достовірності та достатності (ст. 94 КПК) [120]. Крім того, під час

проведення допиту, одночасного допиту двох раніше допитаних осіб, пред'явлення для впізнання особи, слідчого експерименту слідчий не зможе бездоганно їх провести та отримати відповідні результати, не використовуючи спеціальні знання стосовно тактики та порядку їх проведення.

Розглянувши думки науковців, які у своїх працях досліджували питання щодо визначення спеціальних знань, ми дотримуємося точки зору М.Г. Щербаковського та О.А. Кравченко, які вважають, що спеціальні пізнання – це наукові, технічні та інші, в тому числі криміналістичні, професійні знання, отримані в результаті навчання, навички, надбані у процесі роботи в окремих галузях практичної діяльності, які використовуються разом із науково-технічними засобами при пошуку, виявленні, вилученні та дослідженні слідів злочинів з метою отримання доказової та орієнтуючої інформації, необхідної для встановлення істини у кримінальних справах [213, с. 9].

Спираючись на думки видатних вчених, нами було конкретизовано поняття спеціальних знань як наукових, технічних та інших професійних знань, отриманих у результаті навчання, а також навичок, надбаних у процесі роботи в окремих галузях практичної діяльності, які використовуються разом із застосуванням науково-технічних засобів при збиранні та дослідженні слідів злочинів з метою отримання доказової та орієнтуючої інформації, необхідної для розслідування злочинів.

Враховуючи все вищезазначене та розглядаючи дефініцію «спеціальні знання» як такі, що вживаються у сфері протидії злочинної діяльності, а саме у кримінально-правовому, кримінально-процесуальному та криміналістичному аспектах, можна виділити такі їх основні ознаки: 1) є комплексом знань і навичок у різних галузях; 2) складаються із системи відомостей в галузі науки, техніки та інших сфер людської діяльності; 3) використовуються на досудовому розслідуванні та судовому провадженні у випадках та в порядку, визначених кримінально-процесуальним законодавством; 4) їх використання здійснюється у взаємозв'язку із науково-технічними засобами; 5) реалізуються визначеним суб'єктом кримінального судочинства у процесі практичної діяльності, спеціальної підготовки з урахуванням профе-

сійного досвіду і засновані на системі теоретичних знань у відповідній галузі; 6) їх реалізація вимагає значних витрат часу й інтелектуальних зусиль; 7) сприяють у розробці технічних засобів і прийомів роботи з доказами та встановленню вагомих обставин, що мають значення для доказування.

Дискусійним також є питання про вжиття термінів “використання” і “застосування” спеціальних знань. Проблемні питання щодо правильності їх вжиття розглядали О.А. Кравченко [81, с. 8], П.В. Цимбал [201, с. 7], В.В. Коваленко [82, с. 52], І.В. Пиріг [167, с. 20]. Враховуючи їх думки та тлумачення українського словника [40], вважаємо доцільним вживати термін «використання» стосовно експерта та спеціаліста, а «застосування» – стосовно слідчого, прокурора, судді, слідчого судді, які застосовують результат діяльності, набутий у процесі використання спеціальних знань (висновку експерта, консультації спеціаліста, довідки тощо).

При розслідуванні будь-яких злочинів використовуються спеціальні знання у різних видах та формах. Слід зауважити, що специфіка спеціальних знань при розслідуванні шахрайств залежить від способу вчинення шахрайства.

Як ми зазначили раніше, на законодавчому рівні не передбачено визначення поняття спеціальних знань та їх форм. У криміналістичній літературі теж не існує єдиної точки зору в цьому питанні, але зазначено, що форми використання спеціальних знань під час досудового слідства є значно ширшими за ті, що передбачені в законі. Науковці звертають увагу на структуру, суть, мету використання спеціальних знань та їх використання на різних стадіях кримінального процесу в різних формах, класифікують за різними підставами.

Залежно від суб'єктів, які володіють спеціальними знаннями, М.В. Салтевський виділяє безпосередню та опосередковану форми спеціальних знань. При безпосередній формі суб'єкти на різних стадіях розслідування застосовують технічні засоби та спеціальні знання, наприклад слідчий, прокурор, слідчий суддя. При опосередкованій формі, коли суб'єкти з будь-яких причин не можуть застосувати технічні засоби для виявлення або фіксації, дослідження речових джерел інформації, вони звертаються до фахівця, одержують

від нього консультації, запрошують брати участь у слідчих діях або доручають проводити, наприклад, судову експертизу. Таким чином, слідчий застосовує спеціальні знання і технічні засоби для дослідження джерел інформації у формі участі фахівця у слідчих діях або призначення і проведення фахівцем судових експертиз [188, с. 82].

Як зазначає О.Р. Россинська, спеціальні знання можуть використовуватись як у процесуальній формі, якщо результати їх застосування мають доказове значення, так і у непроцесуальній [185, с. 7].

У свою чергу, М.Г. Щербаковський та О.А. Кравченко диференціюють процесуальні форми на обов'язкове та факультативне їх застосування при проведенні процесуальних дій. Невикористання спеціальних знань у випадку обов'язкового їх застосування розглядається як значне процесуальне порушення, яке тягне за собою втрату доказового значення результатів цих дій. Крім того, процесуальні форми використання спеціальних пізнань поділяються за характером дій на слідчі та інші процесуальні дії [213, с. 10].

Так, видатний вчений-криміналіст Г.І. Грамович вважає, що існуючі форми використання спеціальних знань тісно пов'язані між собою, спираються на єдині принципи, направлені на досягнення загальної мети. Тому сукупність цих форм доцільно розглядати як систему, що складається з елементів, які взаємопов'язані між собою та створюють єдине ціле. Науковець поділяє їх на такі: вказані та регламентовані Кримінально-процесуальним кодексом; вказані, але не регламентовані Кримінально-процесуальним кодексом; не вказані і не регламентовані законом форми використання спеціальних знань [53, с. 15].

Такої самої думки дотримується і О.А. Кравченко та зазначає, що пізнавальний характер процесу розкриття й розслідування злочинів визначає можливість застосування спеціальних знань залежно від доказового значення результатів їх застосування у двох основних формах – процесуальній і непроцесуальній. Залежно від цього він виділяє такі форми застосування спеціальних знань:

- 1) зазначені й регламентовані кримінально-процесуальним

кодексом (участь спеціаліста у проведенні слідчих і судових дій, проведення експертизи);

2) зазначені, але не регламентовані КПК України (ревізія);

3) не зазначені й не регламентовані законом (відомчі ревізії та розслідування, попередні дослідження матеріальних слідів злочину, консультативна допомога фахівців поза слідчими діями) [86, с. 98].

Як вважає О.В. Ваканич, до основних форм використання спеціальних знань можуть бути віднесені такі: 1) безпосереднє використання спеціальних знань слідчим, слідчим суддею, судом, прокурором (ст. 22; 40; 46; 91–94; 214; 223; 228; 236–241; 245 КПК України); 2) участь спеціаліста при проведенні слідчих дій (ст. 56; 68; 71; 72; 79; 122; 226; 227; 237–241; 252; 266; 327; 354; 360; 491 КПК України); 3) призначення і проведення судових експертиз (ст. 69; 70; 79; 101; 102; 122; 242–245; 327; 332; 486; 509; 518 КПК України) [39]. Але з такою класифікацією ми не можемо погодитися повною мірою, оскільки даний розподіл сформований за різними підставами. Тобто перша форма – за суб'єктами використання, а останні дві – за видом діяльності. Водночас зазначений перелік не включає всі існуючі форми спеціальних знань.

Дещо іншої класифікації дотримується В.В. Семенов. Він не бере за основу регламентованість законом та допускає існування при розслідуванні злочинів чотирьох форм використання спеціальних знань:

а) судової експертизи;

б) участі спеціаліста у слідчих діях;

в) здійснення ревізійної (контрольно-перевірочної) діяльності;

г) здійснення довідкової та консультативної допомоги спеціаліста [191, с. 175].

Розглянувши думки науковців, які поділяють форми спеціальних знань за різними підставами, вважаємо, що спеціальні знання не можуть мати процесуальний або непроцесуальний характер або бути вказані чи не вказані у законі. В такому разі вони будуть незаконними. Тому, підтримуючи думку В.В. Семенова, вважаємо більш вдаюю класифікацію форм використання спеціальних знань за видом діяльності.

Слід зазначити, що форми застосованих спеціальних знань ціл-

ком залежать від видів шахрайства. Для сучасних шахраїв характерним є використання як традиційних прийомів, пристосованих до нових соціальних умов, так і нових, раніше невідомих. На підставі анкетування працівників правоохоронних органів та дослідження літературних джерел ми визначили, що залежно від способу вчинення шахрайства доцільними є такі форми використання спеціальних знань: призначення судових експертиз; довідково-консультаційна діяльність; ревізії та перевірка за обліками; залучення спеціаліста при проведенні слідчих (розшукових) дій; допит експерта; присутність слідчого при проведенні експертизи. Найбільш поширеною формою є призначення судових експертиз (64 %), якій, на думку автора, повинна віддаватись перевага при розслідуванні злочинів досліджуваної категорії. Сутність цієї форми полягає в тому, що органи досудового розслідування і суду встановлюють фактичні дані, які неможливо встановити іншим шляхом та які мають істотне значення для кримінального провадження. Відповідно до ч. 1 ст. 242 КПК України, передбачається проведення експертизи експертною установою (експертом) тільки за дорученням слідчого судді чи суду, наданим за клопотанням сторони кримінального провадження [65].

Загальноприйнятою є думка, що організація проведення судової експертизи починається з прийняття рішення слідчим про необхідність її призначення та складається з таких етапів: прийняття слідчим рішення про проведення експертизи, вибір експертного закладу або приватного експерта, визначення виду експертизи та предмета дослідження, вибір часу призначення експертизи, вибір об'єктів для проведення експертизи, в тому числі зразків та проб, винесення постанови про призначення експертизи, направлення постанови та необхідних матеріалів до експертної установи. Такої думки дотримується й І.В. Пиріг, виділяючи підготовчий, робочий та заключний етапи призначення судової експертизи і зауважуючи, що тільки процес призначення експертизи можна вважати слідчою (розшуковою) дією, а не власне проведення дослідження [164; 165].

Узагальнення матеріалів кримінальних проваджень про шахрайства, висновків експертів показує, що судові експертизи призначалися у 81,7 % випадків. Дослідження матеріалів слідчої практики свідчить

про призначення слідчими різних видів експертизи. Найбільший відсоток становлять криміналістичні експертизи: почеркознавчі – 34 %; технічні експертизи документів – 31 %, комп'ютерно-технічні – 18 %; дактилоскопічні – 4 %, трасологічні – 4 %, товарознавчі – 3 %; бухгалтерські – 2 %; психіатричні – 2 %; психологічні – 1 % та інші – 1 % (Див.: додатки А, Б).

Непоодинокими є випадки, коли слідчий сам здійснює певне судження за наявними ознаками, що видимі неозброєним оком. Втім, без оцінки експерта, його наукового тлумачення на основі спеціальних пізнань вони не можуть бути обґрунтовані і мати доказову силу. Безперечно, нове знання у висновку експерта отримується за рахунок логічної обробки вихідних даних (стан об'єктів, їх ознаки за кількісними та якісними показниками тощо) і є опосередкованим знанням.

Судова експертиза призначається незалежно від того, чи володіють слідчий, прокурор, суддя спеціальними знаннями призначаючи експертизу, оскільки фактичні дані, отримані шляхом експертного дослідження, не можуть бути відображені ні в якому процесуальному документі, окрім висновку експерта [185, с. 9].

Так, під час проведення огляду місця події за фактом шахрайства у приміщенні, що використовувалось шахраями як офіс, слідчий СУ ГУМВС України в Дніпропетровській області виявив декілька договорів купівлі-продажу квартир, в яких були наявні ознаки підчистки у місцях розташування знаків дати. Виявлені ознаки він зафіксував у протоколі, після чого призначив техніко-криміналістичну експертизу документів. У процесі дослідження експерт виявив ознаки підчистки, встановив попередній зміст цифрових записів та дав наукове обґрунтування своєму висновку [112].

Серед непроцесуальних форм використання спеціальних знань особливе місце посідає присутність слідчого при проведенні експертиз, на чому наголошує й В.М. Махов. Він виділяє такі позитивні моменти зазначеного аспекту: отримання інформації про проміжні результати дозволяє запобігти призначенню додаткових експертиз та допиту експерта у подальшому [126, с. 203]. Між тим на застосування такої форми вказали лише 3 % опитаних практичних працівників.

Кримінальним процесуальним законодавством передбачено таку форму використання спеціальних знань, як допит експерта. Відповідно до ст. 101 КПК, кожна сторона має право звернутися до суду з клопотанням про виклик експерта для допиту під час судового розгляду для роз'яснення чи доповнення його висновку. Також суд має право призначити одночасний допит двох експертів для з'ясування причин розбіжностей у висновках [120]. Тобто можна допитувати експертів, залучених для проведення експертизи, як стороною захисту, так і обвинувачення. Крім того, сторони кримінального провадження мають можливість надавати відомості про допитуваного експерта, що дає можливість суду та сторонам кримінального провадження об'єктивно оцінити надані висновки та кваліфікацію експертів.

Однією з розповсюджених форм використання спеціальних знань є залучення спеціалістів до проведення слідчих (розшукових) дій. Як слушно зазначає Г.І. Грамович, підґрунтям цьому є відсутність у слідчого вузькоспеціальних знань та навичок; відсутність умов для самостійного вирішення завдань, що стоять перед слідчим; необхідність з етичних, тактичних міркувань проведення окремих дій відповідним спеціалістом; великий обсяг роботи, що потребує спеціальних знань та навичок; необхідність використання одночасно декількох науково-технічних засобів і методів; наявність ризику спричинення шкоди людському організму, якщо спеціальні знання не будуть використані відповідним спеціалістом (вилучення зразків крові, виявлення схованки за допомогою рентгенівського випромінювання) [53, с. 22].

Успіх проведення слідчих (розшукових) дій при розслідуванні шахрайства цілком залежить від визначення оптимальної їх послідовності та доцільності проведення, своєчасного і правильного застосування спеціальних знань. При розслідуванні шахрайств проводяться такі слідчі (розшукові) дії: огляд місця події, слідчий огляд місця події, слідчий огляд документів, допит свідка, допит підозрюваного, обшук, призначення судових експертиз, слідчий експеримент, пред'явлення особи для впізнання, одночасний допит раніше допитаних осіб. При цьому як спеціалісти залучаються інспектори-

криміналісти, експерти НДЕКЦ МВС України та спеціалісти з різних галузей.

Участь спеціаліста необхідна як при проведенні слідчих (розшукових) дій, так і негласних (слідчих) дій. Зокрема, залежно від видів необхідних спеціальних знань і ситуації, що склалася при розслідуванні, як спеціалісти також можуть залучатися представники інших професій: наукові співробітники різних галузей, біологи, товарознавці, ревізори та інші. Вони не можуть замінити спеціаліста-криміналіста при проведенні слідчих (розшукових) дій і залучаються поряд з ним. Зазначені спеціалісти можуть надавати слідчому тільки консультативну та методичну допомогу [167, с. 54].

Дискусійним є питання про непроцесуальні форми використання спеціальних знань. Слушною є думка І.В. Пирога, який зауважує, що їх не можна виключати з кримінального процесу, адже вони існують й успішно застосовуються для повного, всебічного та об'єктивного дослідження обставин справи [167, с. 34]. Втім, вважаємо неможливим їх непроцесуальне використання, оскільки це потребує відповідного законодавчого закріплення.

Ряд вчених аргументовано звертає увагу на довідково-консультаційну форму використання спеціальних знань як на одну із розповсюджених непроцесуальних форм [167; 185; 213]. Наприклад, роз'яснення експертом окремих частин дослідження дозволить слідчому отримати необхідну інформацію, уточнити окремі пункти або розширити їх. Як показали результати опитування слідчих та експертів у Дніпропетровській області, у 79 % консультації використовувались ними у таких випадках:

- перед призначенням експертизи;
- у процесі її виконання;
- при підготовці додаткових матеріалів тощо (Додатки В, Д).

У провадженнях про шахрайства важливу роль відіграє така непроцесуальна форма використання спеціальних знань, як перевірка за обліками. Мета досліджень при перевірці за обліками кримінальної реєстрації складається в установленні (ідентифікації) предмета, живої особи чи невідомого трупа за даними, що зберігаються в обліках кримінальної реєстрації. Дослідження проводяться за письмовою ви-

могою слідчого. Об'єктами дослідження є сліди-відображення об'єктів, які перевіряються, або предмети. Суб'єктами досліджень виступають працівники інформаційних та експертно-криміналістичних підрозділів МВС України [213, с. 72].

Враховуючи, що серед шахраїв зустрічаються особи з високим інтелектуальним рівнем розвитку, іноді не обійтись без спеціальної економічної підготовки. Таким чином, однією з непроцесуальних форм використання спеціальних знань, що використовується при розслідуванні шахрайств, є ревізії.

Ревізія – це система контрольних дій щодо встановлення законності, доцільності та економічної ефективності проведених господарських операцій за відповідний період часу, а також правомірності дій посадових осіб при їх виконанні. За допомогою ревізій не тільки підтверджуються факти зловживань, але і виявляються нові факти розкрадань товарно-матеріальних цінностей та грошових засобів, встановлюються учасники злочинних дій [213, с. 49].

Підсумовуючи викладене щодо форм використання спеціальних знань, які використовуються під час розслідування шахрайства, зазначимо, що вони не є специфічними і використовуються при розслідуванні інших видів злочинів. Між тим варто звернути увагу на їх оптимальну послідовність застосування та доцільність проведення, своєчасність і правильне застосування.

Різноманітні способи вчинення шахрайств потребують застосування комплексних підходів. Узагальнюючи вищезазначені думки науковців, проаналізувавши матеріали опитування слідчих, спеціалістів та експертів, результати вивчення кримінальних проваджень, ми пропонуємо таку класифікацію спеціальних знань при розслідуванні шахрайств:

- 1) за способом вчинення шахрайства залежно від сфери застосування: соціальної, побутової, кредитно-банківської, обігу нерухомості, кіберпростору;
- 2) залежно від суб'єктів використання (спеціаліст, експерт) та застосування (слідчий, прокурор, слідчий суддя, суддя);
- 3) залежно від застосування науково-технічних засобів та

методів: з виявлення, фіксації, вилучення слідів злочину при проведенні огляду, обшуку; фіксації ходу проведення слідчого експерименту та пред'явлення для впізнання; допиту за участю спеціалістів;

4) залежно від застосування окремих методичних рекомендацій щодо призначення та проведення судових експертиз: почеркознавчої; технічної експертизи документів; комп'ютерно-технічної, трасологічної, дактилоскопічної; бухгалтерської; товарознавчої, психолого-психіатричної тощо;

5) залежно від напряму застосування спеціалістів: інспекторів-криміналістів, ІТ-спеціалістів, ріелторів, нотаріусів, економістів, аудиторів, психологів, ювелірів тощо.

2.2. Суб'єкти використання спеціальних знань

Встановлення (пізнання) об'єктивної дійсності у кримінальному судочинстві здійснюється через доказування – як опосередковано (шляхом дослідження та використання виявлених відповідних фактів), так і безпосередньо. Таке безпосереднє пізнання суб'єктами кримінального провадження може відбуватися при виконанні ними певних процесуальних дій, а саме огляду, освідування, обшуку, пред'явлення для впізнання тощо. Пізнання фактів (доказів) здійснюється слідчим, прокурором, слідчим суддею та судом із залученням визначених учасників кримінального процесу.

Раніше ми надали класифікацію спеціальних знань за суб'єктами їх застосування: спеціалістом, експертом, слідчим, слідчим-криміналістом, прокурором, слідчим суддею, суддею.

Як зазначає В.М. Рєвака, суб'єктами застосування спеціальних знань є: 1) посадові особи й органи, що здійснюють провадження у кримінальній справі (особа, що провадить дізнання, слідчий, прокурор, суд); 2) особи, які володіють спеціальними знаннями в галузі науки, техніки чи мистецтва, залучені до кримінально-процесуального провадження (експерти, спеціалісти, перекладачі); 3) учасники кримінального процесу (підозрюваний, обвинувачений,

підсудний, захисник, потерпілий, цивільний позивач, цивільний відповідач та їхні представники); 4) інші особи, що беруть участь у кримінальному судочинстві (свідки, секретар судового засідання та ін.) [182, с. 63].

Чинний кримінальний процесуальний закон вичерпного переліку спеціальних знань не надає, але зазначає двох безпосередніх носіїв спеціальних знань – це експерт і спеціаліст.

У статті 69 КПК України серед учасників кримінального провадження визначено, що експертом у кримінальному провадженні є особа, яка володіє науковими, технічними або іншими спеціальними знаннями, має право відповідно до Закону України "Про судову експертизу" на проведення експертизи і якій доручено провести дослідження об'єктів, явищ і процесів, що містять відомості про обставини вчинення кримінального правопорушення, та дати висновок з питань, які виникають під час кримінального провадження і стосуються сфери її знань [73, с. 40]. Тобто експертом може бути фахівець у певній галузі, який працює в державній або недержавній спеціалізованій установі, має вищу освіту, пройшов спеціальну підготовку та отримав кваліфікацію судового експерта в певній галузі. Не можуть бути експертами особи, які перебувають у службовій або іншій залежності від сторін кримінального провадження або потерпілого. Це положення знайшло своє відображення і в Законі України "Про судову експертизу". До проведення реформи Експертної системи МВС України за штатним розкладом експертні установи системи МВС України були підпорядковані начальнику слідчого управління (перший заступник начальника ГУМВС України), який представляв сторону обвинувачення (ст. 3 ч. 1 п. 19). Цей факт складав певний прецедент для відводу експертів [24, с. 197]. Сьогодні цю проблему вирішено, оскільки Експертна служба знаходиться в системі МВС і підпорядковується не Національній поліції України, а безпосередньо ДНДЕКЦ МВС України. Проте виникають складнощі, що полягають у взаємодії експертів із представниками інших служб, а це нерідко призводить до порушення процесуальних строків.

За положеннями КПК України, законодавець дещо розширив та доповнив процесуальний статус експерта, а саме:

– передбачив можливість експерта бути присутнім під час вчинення процесуальних дій, що стосуються предметів та об'єктів дослідження, і без дозволу слідчого;

– надав право експерту ставити запитання, що стосуються предмета та об'єктів дослідження, особам, які беруть участь у кримінальному провадженні;

– одержувати винагороду за виконану роботу та відшкодування витрат, пов'язаних із проведенням експертизи і викликом для надання пояснень чи показань, у разі, якщо проведення експертизи не є службовим обов'язком особи, яка залучена як експерт;

– користуватися іншими правами, передбаченими Законом України "Про судову експертизу" [120, с. 41].

Звернемо увагу на пункт 3 частини третьої ст. 69 КПК України – експерт має право бути присутнім під час вчинення процесуальних дій, які стосуються предметів та об'єктів дослідження. Проте обмеження права участі експерта при проведенні слідчих (розшукових) дій, у тому числі негласних слідчих (розшукових) дій, відповідною нормою не встановлено.

Водночас у пункті 3 частини першої ст. 13 Закону України «Про судову експертизу» зазначено, що незалежно від виду судочинства судовий експерт має право з дозволу особи або органу, які призначили судову експертизу, бути присутнім під час проведення слідчих (розшукових) чи судових дій. Дана норма встановлює обмеження права судового експерта будь-якої експертної установи, у тому числі недержавної, бути присутнім під час вчинення процесуальних дій.

Таким чином, положення пункту 3 частини третьої ст. 69 КПК не узгоджується з пунктом 3 частини першої ст. 13 Закону України «Про судову експертизу».

У зв'язку з тим, що рішення про присутність осіб під час проведення окремих слідчих (розшукових) дій або судового розгляду у кримінальному провадженні ухвалюють відповідні посадові особи (слідчий, прокурор, суддя і т.д.), експерт не може приймати самостійне рішення про свою присутність під час слідчих (розшукових) дій або судового провадження. Тому положення пункту 3 частини третьої ст. 69 КПК України не узгоджуються із загальними вимогами щодо здійснення кримінального провадження.

Враховуючи вищевикладене, вважаємо, що запропоновані доповнення до пункту 3 частини 2 ст. 69 КПК України суттєво підвищать ефективність роботи експертів у кримінальному провадженні взагалі та виключать суперечності під час застосування норм права сторонами кримінального провадження зокрема.

Кримінальним процесуальним законодавством України на експерта покладено ряд обов'язків, які не зовсім узгоджуються з іншими його нормами, а саме особисто провести повне дослідження і дати обґрунтований та об'єктивний письмовий висновок на поставлені йому запитання, а в разі необхідності – роз'яснити його. Одночасно законодавець у ст. 518 КПК України наголошує: дані, що містять охоронювану державою таємницю, в описовій частині висновку експертизи не зазначаються [120].

За законом експерт зобов'язаний прибути до слідчого, прокурора, суду і дати відповіді на запитання під час допиту. Але якщо йдеться про допит експерта слідчим, прокурором, то зрозуміло, що він проводиться на стадії досудового розслідування. У той же час глава 20 КПК, що регламентує процесуальний порядок проведення слідчих (розшукових) дій, не передбачає такої слідчої дії, як допит експерта слідчим чи прокурором. Виникає питання про оформлення цієї процесуальної дії слідчим, прокурором, оскільки у загальних правилах допиту (ст. 224 КПК України) зазначено лише особливості допиту свідків, потерпілих та підозрюваних. До того ж не зовсім зрозуміло, чи можна діяти слідчому, прокурору за аналогією процедури допита експерта в суді, а саме: проводити допит двох експертів одночасно, коли у їх висновках існують протиріччя. Вважаємо, що ця нормативна прогалина повинна бути усунута шляхом доповнення КПК України регламентацією допиту експерта на стадії досудового розслідування.

Законодавець зобов'язує експерта не розголошувати без дозволу сторони кримінального провадження, яка його залучила, чи суду відомості, що стали йому відомі у зв'язку з виконанням обов'язків, або не повідомляти будь-кому, крім особи, яка його залучила, чи суду про хід проведення експертизи та її результати [120]. З цього випливає, що експерт, залучений стороною захисту для проведення

обов'язкової експертизи, не має права давати показання на допиті слідчому, прокурору стосовно наданого ним висновку. Одночасно ст. 290 КПК «Відкриття матеріалів іншій стороні» наголошує, що при завершенні досудового розслідування прокурор або слідчий зобов'язані надати доступ іншій стороні до всіх матеріалів, серед яких можуть бути і висновки експертів. А сторона захисту за запитом прокурора зобов'язана надати доступ лише до речових доказів, їх частин, документів та доступ до житла чи іншого володіння, якщо вони знаходяться у володінні або під контролем сторони захисту, якщо сторона захисту має намір використати відомості, що містяться в них, як докази у суді. Зазначений перелік не містить висновку експерта, що, на нашу думку, ставить сторони процесу на досудовому розслідуванні у нерівні процесуальні умови, порушуючи тим самим принцип змагальності сторін [21, с. 89].

Наступний обов'язок експерта – забезпечити збереження об'єкта експертизи. Якщо дослідження пов'язане з повним або частковим знищенням об'єкта експертизи або зміною його властивостей, експерт повинен одержати на це дозвіл від особи, яка залучила експерта [120; 66].

Так, у межах досудового розслідування проведено додатковий огляд, у ході якого оглянуто і вилучено марки акцизного податку України у кількості 3513 штук та лікєро-горілочаних виробів зразка 2015 року. Було призначено комплексну експертизу. У вступній частині висновку зазначено: «Ініціатор проведення експертизи дозволив, згідно зі ст. 5 Закону України „Про судову експертизу”, пошкодження або знищення речових доказів тією чи іншою мірою, яка необхідна для проведення експертизи, згідно з методикою» [108].

У той же час залучити експерта КПК України дозволено кожній стороні (захисту, обвинувачення) та потерпілому. До того ж при залученні експерта за ініціативою сторони захисту без узгодження з органами досудового розслідування виникає питання про можливість пошкодження об'єктів експертного дослідження. На нашу думку, у випадку проведення експертизи на стадії досудового розслідування за ініціативою сторони захисту необхідно передбачити обов'язкове отримання дозволу слідчого, прокурора на повне або часткове зни-

щення об'єкта експертизи, якщо це не буде перешкоджати подальшому кримінальному провадженню.

З приводу конкретизації порядку проведення судових експертиз неодноразово висловлювались у своїх роботах такі вчені: І.В. Пиріг, А.І. Лозовий, Е.Б. Сімакова-Єфремян [167; 123; 192]. Ми підтримуємо думку науковців та вважаємо доцільним викласти зазначені положення окремою статтею (статтями) в Законі України «Про судову експертизу». Як зазначалось нами раніше, деякі положення знайшли своє відображення в Господарському процесуальному та Цивільному процесуальному кодексах України, але з окремими розбіжностями [52; 65; 200]. З цього приводу слід зауважити, що додаткова експертиза зазначається як повторна, хоча це абсолютно різні види, і за змістом остання призначається для підтвердження чи спростування первинної, а перша – для вирішення додаткових питань.

Істотні зміни відбулися у процесуальному порядку допита експерта в суді. Так, перед допитом експерт присягає сумлінно виконувати свої обов'язки та попереджається головою суду про кримінальну відповідальність за надання завідомо неправдивого висновку [120]. Предмет допиту законодавець залишив такий самий – висновок експерта. При цьому змінено порядок допиту експерта: спочатку допитується сторона, за чією ініціативою проводилася експертиза, далі інша сторона, потім питання можуть задавати потерпілі, цивільний позивач, цивільний відповідач, їх представники, а наприкінці – головуючий та судді.

Змагальність процесу підкреслена положенням, що суд має право призначити одночасний допит двох експертів для з'ясування причин розбіжностей у висновках. Тобто можна допитувати експертів, залучених стороною (захисту, обвинувачення) для проведення експертизи. Крім того, сторони кримінального провадження мають можливість надавати відомості стосовно знань, вмінь, кваліфікації, освіти та підготовки експерта. Але вважаємо, що даний пункт не повинен поширюватись на експертів державних установ, оскільки за знання, вміння, кваліфікацію, освіту та підготовку експерта несе відповідальність держава. Більш того, перед призначенням експертизи сторони кримінального провадження повинні переконатись у компетенції екс-

перта та його праві на проведення експертизи на законних підставах.

Одним із головних суб'єктів, які володіють спеціальними знаннями, є спеціаліст. Його участь регламентується ст. 71 Кримінального процесуального кодексу України. Спеціалістом у кримінальному провадженні є особа, яка володіє спеціальними знаннями та навичками застосування технічних або інших засобів і може надавати консультації під час досудового розслідування і судового розгляду з питань, що потребують відповідних спеціальних знань і навичок. Спеціаліст може бути залучений для надання безпосередньої технічної допомоги (фотографування, складення схем, планів, креслень, відбір зразків для проведення експертизи тощо) сторонами кримінального провадження під час досудового розслідування і судом під час судового розгляду (ст. 71 КПК). Сторони кримінального провадження мають право під час судового розгляду заявляти клопотання про залучення спеціаліста або використання його пояснень і допомоги [120].

Акцентуємо увагу, що законодавець розширив сферу діяльності спеціаліста, передбачивши володіння знаннями і навичками, та зазначив таку форму використання спеціальних знань, як консультаційна та технічна допомога.

Так, за кримінальним процесуальним законодавством спеціаліст має право: ставити запитання учасникам процесуальної дії з дозволу сторони кримінального провадження, яка його залучила, чи суду; користуватися технічними засобами, приладами та спеціальним обладнанням; звертати увагу сторони кримінального провадження, яка його залучила, або суду на характерні обставини чи особливості речей і документів; знайомитися з протоколами процесуальних дій, в яких він брав участь, і подавати до них зауваження; одержувати винагороду за виконану роботу та відшкодування витрат, пов'язаних із його залученням до кримінального провадження; заявляти клопотання про забезпечення безпеки у випадках, передбачених законом [120].

Спеціаліст зобов'язаний: прибути за викликом до слідчого, прокурора, суду і мати при собі необхідне технічне обладнання, пристрої та прилади; виконувати вказівки сторони кримінального провадження, яка його залучила, чи суду та давати пояснення з поставлених запитань; не розголошувати відомості, які безпосередньо стосуються

суті кримінального провадження та процесуальних дій, що здійснюються (здійснювалися) під час нього і які стали відомі спеціалісту у зв'язку з виконанням його обов'язків; заявити самовідвід за наявності обставин, передбачених цим Кодексом (ст. 71 КПК) [120].

Враховуючи вищезазначені права та обов'язки спеціаліста, потребує уточнення ч. 1 ст. 245 – «у разі необхідності отримання зразків для проведення експертизи вони відбираються стороною кримінального провадження, яка звернулася за проведенням експертизи або за клопотанням якої експертиза призначена слідчим суддею. У випадку, якщо проведення експертизи доручено судом, відібрання зразків для її проведення здійснюється судом або за його дорученням залученим спеціалістом» [120].

Відповідно до частини першої ст. 245 КПК України суд у разі виникнення необхідності отримання зразків для проведення експертизи може провести дану процедуру самостійно або доручити цю дію залученому спеціалісту.

Однак ст. 71 КПК України визначає, що спеціаліст може бути залучений лише для надання безпосередньої допомоги сторонам кримінального провадження або надання консультації з питань, що потребують спеціальних знань, але не для самостійного проведення слідчих (розшукових) дій чи заходів забезпечення кримінального провадження. У практичній діяльності виникали випадки, коли слідчий, суд доручали спеціалісту самостійно вилучати зразки для проведення експертизи. Однак процедура проведення зазначеної слідчої (розшукової) дії експертом самостійно у КПК України взагалі відсутня, оскільки експерт не уповноважений її здійснювати. Тобто законність надання спеціалісту зазначеного доручення ставиться під сумнів. Враховуючи вищевикладене, вважаємо, що запропоновані доповнення частини першої ст. 245 КПК України оптимізують процедуру отримання зразків для експертного дослідження у судовому провадженні, а також удосконалять чинне законодавство з цього питання.

Слушно зауважує на неврегульованості процедури отримання зразків почерку, відбитків пальців Н.В. Павлова, якщо при цьому необхідно звертатися із клопотанням до слідчого судді, суду. При цьому ні в положенні самої ст. 245 КПК України, ні в жодному з коментарів

до КПК не роз'яснюється, чи взагалі потрібна ця згода слідчого судді та суду для отримання такого роду зразків. Аналізуючи вказане, можна зрозуміти, що слідчі, без звернення до слідчого судді із клопотанням про тимчасовий доступ до речей та документів, не можуть отримати вільні зразки, і невизначеним є факт отримання експериментальних зразків, необхідних для направлення на експертне дослідження. Науковець ставить під сумнів процесуальну самостійність слідчого у прийнятті процесуальних рішень у даному випадку та пропонує факт спрощення процедури у разі добровільності надання зразків особою, у володінні якої знаходяться речі та документи [157].

У випадку, якщо проведення експертизи доручено судом, спеціаліст ні в якому разі не має права самостійно вилучати зразки, особливо якщо це пов'язано з вилученням зразків, наприклад, за місцем мешкання осіб або в організаціях чи підприємствах. Спеціаліст може бути залучений для надання консультаційної допомоги або безпосередньої технічної допомоги. Ця процедура потребує чіткої регламентації.

Серед причин, за якими спеціалісти залучаються до проведення слідчих (розшукових) дій, І.В. Пиріг зазначає: відсутність у слідчого вузькоспеціальних знань та навичок; відсутність умов для самостійного рішення завдань, що стоять перед слідчим; необхідність з етичних чи тактичних міркувань проведення окремих дій відповідним спеціалістом; великий обсяг роботи, що потребує спеціальних знань та навичок; необхідність використання одночасно декількох науково-технічних засобів і методів; наявність ризику спричинення шкоди людському організму, якщо спеціальні знання не будуть використані відповідним спеціалістом (вилучення зразків крові, виявлення схованки за допомогою рентгенівського випромінювання) [167, с. 49].

Як ми зазначали раніше, при розслідуванні шахрайств для проведення слідчих (розшукових) дій залучаються різні спеціалісти, але зазвичай спеціалістом виступає інспектор-криміналіст (технік-криміналіст) слідчого відділу [70]. У складних випадках залучається працівник експертних установ МВС України на підставі Інструкції про участь працівників Експертної служби МВС України у кримінальному провадженні як спеціалістів (наказ МВС від 26 жовтня 2012

року № 962), яку змінено наказом Міністерства внутрішніх справ України від 3 листопада 2015 року № 1339 «Про затвердження Інструкції про порядок залучення працівників органів досудового розслідування поліції та Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України як спеціалістів для участі у проведенні огляду місця події» [177; 174].

Участь спеціаліста-криміналіста необхідна при проведенні як слідчих (розшукових) дій (огляд місця події, слідчий огляд предметів і документів, допит, обшук, слідчий експеримент), так і при проведенні заходів кримінального провадження (тимчасовий доступ до речей та документів). Так, дії інспектора-криміналіста (техніка-криміналіста) на місці події полягають у такому:

1) надання консультації слідчому з питань, що потребують відповідних спеціальних знань і навичок;

2) використання спеціальних знань та навичок, науково-технічних засобів і спеціального обладнання, проведення вимірювання, фотографування, звуко- чи відеозапису, складання планів і схем, виготовлення графічних зображень оглянутого місця чи окремих речей;

3) виявлення, фіксація, здійснення вилучення та пакування матеріальних об'єктів, які несуть на собі слідову інформацію вчиненого правопорушення;

4) проведення експрес-аналізу за зовнішніми характеристиками вилучених об'єктів (без надання письмового висновку), звернення уваги слідчого на фактичні дані, що мають значення для розслідування обставин кримінального правопорушення;

5) відповідальність за якісну фіксацію всієї слідової інформації, повноту відображених про це даних у протоколі огляду та схемі (плані) до нього [173; 179].

На підставі аналізу результатів опитування досвідчених працівників органів досудового розслідування та підрозділів Національної поліції України з'ясовано, що при розслідуванні кримінальних проваджень про шахрайства надавались такі види допомоги спеціаліста у процентному співвідношенні: криміналістична – 98 % , консультативна – 87 %, методична – 36 %, технічна – 78 % (Додаток В). При цьо-

му слід зазначити, що спеціаліст може бути залучений у стадії судового розгляду для проведення фото- та відеозйомки, перекладу, сурдоперекладу та ін.

За положеннями чинного КПК, суд досліджує докази безпосередньо (ст. 23 КПК). Не можуть бути визнані доказами відомості, що містяться в показаннях, речах і документах, які не були предметом безпосереднього дослідження суду, крім випадків, пов'язаних із необхідністю отримання показань свідка чи потерпілого під час досудового розслідування, якщо через існування небезпеки для життя і здоров'я свідка чи потерпілого, їх тяжкої хвороби, наявності інших обставин вони можуть унеможливити їх допит у суді або вплинути на повноту чи достовірність показань [167, с. 49].

У такому випадку за клопотанням сторони (захисту, обвинувачення) слідчий суддя (у випадку задоволення клопотання) проводить допит такої особи в порядку судового засідання, в тому числі одночасний допит двох чи більше вже допитаних осіб. За таких обставин допит свідка чи потерпілого здійснюється у судовому засіданні в місці розташування суду або перебування хворого свідка, потерпілого у присутності сторін кримінального провадження з дотриманням правил проведення допиту під час судового розгляду. Крім того, для допиту тяжко хворого свідка, потерпілого під час досудового розслідування може бути проведене і виїзне судове засідання [119, с. 162].

Вказаний порядок є новелою, оскільки раніше положення щодо проведення окремих слідчих (розшукових) дій, а саме: допиту судом на стадії досудового розслідування в порядку судового засідання, не було передбачено. Вказана норма вимагає певного юридичного аналізу та відпрацювання на предмет використання спеціальних знань такими учасниками процесу, як слідчий суддя, оскільки саме на нього закон покладає обов'язок здійснення допиту свідка чи потерпілого та одночасного допиту двох раніше допитаних осіб.

Слід зауважити, що знання в області юриспруденції не є спеціальними для слідчого судді та суду, оскільки вони є обов'язковими для їх професійної діяльності. Втім, якщо вони виходять за межі правового поля та стосуються інших галузей знань, слідчий суддя та суд виступають суб'єктами спеціальних знань, наприклад під час оцінки дока-

зів (ст. 94 КПК), дослідження документів (ст. 357 КПК), дослідження речових доказів (ст. 356 КПК), пред'явлення для впізнання (ст. 355 КПК), проведення експертизи за ухвалою суду (ст. 332 КПК), отримання зразків для експертизи (ст. 245 КПК) тощо.

Сторона захисту та інші залучені учасники кримінального процесу також можуть застосовувати спеціальні знання з одночасним використанням технічних засобів у рамках кримінального судочинства, але їх права у цій частині можуть реалізовуватися лише (через клопотання) з дозволу визначених законом службових осіб, які уповноважені на здійснення розслідування у кримінальних провадженнях.

Під час здійснення кримінальних проваджень у досудовому розслідуванні головним суб'єктом застосування спеціальних знань виступає слідчий. Існують думки, що це знання юридичні, до яких належить знання закону і порядку його застосування, володіння способами і методами використання знань з прикладних юридичних наук: судової бухгалтерії, юридичної психології тощо. При цьому знання в галузі прикладних юридичних наук слідчий використовує для винесення постанов про призначення експертиз й оцінки їхніх висновків, а також при провадженні деяких слідчих (розшукових) дій, наприклад допитів, обшуків, оглядів тощо [182].

Вказані думки не є бездоганними, оскільки юридичні знання, до яких належать і знання кримінально-процесуального законодавства, та порядок їх застосування, у тому числі і володіння способами, методами використання знань з прикладних юридичних наук, не є спеціальними для слідчого. Володіння юридичними знаннями є одним з обов'язкових критеріїв професійної придатності слідчого.

Як зазначає І.В. Пиріг, у своїй діяльності слідчий взаємодіє з експертами НДЕКЦ під час проведення слідчих (розшукових) дій, при призначенні судових експертиз, а також у процесі отримання консультацій протягом всього розслідування. Основним принципом взаємодії слідчого зі спеціалістами при проведенні слідчої (розшукової) дії є обумовлена кримінально-процесуальним законодавством його керівна роль під час її організації та проведення. Слідчий – суб'єкт збирання та використання доказів. Спеціаліст сприяє йому в цьому, застосовуючи свої спеціальні знання, вміння та навички, науково-

технічні засоби та методи в межах своєї компетенції. За кінцевий результат проведення слідчої (розшукової) дії відповідає слідчий. Однак він не втручається у процес застосування спеціалістом науково-технічних засобів і використання методів, заснованих на його професійних знаннях [167, с. 47].

Водночас вважаємо дискусійною позицію Б.В. Романюка, що перед початком дослідження об'єктів експерт повинен узгодити такі питання: чи заявлені якісь клопотання обвинуваченим при ознайомленні з постановою про призначення експертизи і як їх вирішити; чи буде слідчий брати участь при розпечатуванні об'єктів, їх огляді та дослідженні, проведенні експериментів тощо; вибору способу та методики дослідження доказів та інших об'єктів; термінів проведення експертизи [184, с. 16]. По-перше, постанову про призначення експертизи експерту надсилає слідчий, яку останній сам складає, тобто вже ознайомлений з її змістом. По-друге, присутність слідчого під час проведення експертизи – це слідча дія, рішення щодо проведення якої він реалізує самостійно. Щодо вибору методик дослідження, то за кожним напрямом вони регламентовані та зареєстровані в Міністерстві юстиції України й експерт не має права їх порушувати. Зокрема, якщо необхідно застосування руйнівних методів, експерт письмово погоджує це зі стороною-замовником. І навіть за наявності відповідного погодження об'єкт пошкоджується фрагментарно, саме для того, щоб була можливість призначати повторну експертизу.

Проте вважаємо, що окремі спеціальні знання слідчий може успішно використовувати самостійно. Свого часу Р.С. Белкін зазначав, що слідчий оволодіває загальними професійними та спеціальними пізнаннями з моменту навчання у вузі та практично у процесі подальшої роботи за спеціальністю, враховуючи навчання з метою підвищення кваліфікації. Загальними він вважає знання слідчого в галузі кримінального процесу, спеціальними – знання, які дозволяють вирішити окремі задачі кримінально-процесуальної діяльності [1, с. 399]. Тобто знання з криміналістики взагалі будуть для слідчого загальними, а в окремих галузях – спеціальними.

Результати вивчення криміналістичної характеристики в наукових джерелах та кримінальних провадженнях у шахрайствах свідчать,

що серед шахраїв зустрічаються особи з високим інтелектуальним рівнем розвитку (67 %) (Додаток Б). Враховуючи специфічний характер вказаної категорії злочинів, пропонуємо залучати до розслідування більш досвідчених слідчих у слідчих відділеннях відділів поліції або слідчих, які спеціалізуються на розслідуванні шахрайств. У резонансних або багатоепізодних випадках за рішенням начальника відділу поліції доцільно формувати слідчу групу.

Враховуючи думки вчених щодо застосування спеціальних знань слідчим при розслідуванні всіх злочинів та проаналізувавши експертно-слідчу практику, виокремимо спеціальні знання, притаманні слідчим при розслідуванні шахрайств. Серед таких можна виділити:

1) спеціальні знання з окремих галузей науки криміналістики: криміналістична фотографія та відеозйомка, трасологія, габітологія, дактилоскопія, техніко-криміналістичне дослідження документів, почеркознавство, одорологія тощо;

2) спеціальні знання щодо техніко-криміналістичних засобів виявлення, фіксації, вилучення та дослідження криміналістичних об'єктів: дактилоскопічні порошки, хімічні реактиви, лінійка, штангенциркуль, лампи ультрафіолетового освітлення, інфрачервоного освітлення, прилад «Регула», фотоапарат тощо;

3) спеціальні знання, що стосуються поглибленого володіння окремими криміналістичними методиками з розслідування шахрайств залежно від способу вчинення злочину;

4) спеціальні знання, що стосуються предмета вчинення шахрайств, наприклад знання, що стосуються сучасних способів підробки документів, виготовлення печаток та штампів, грошових знаків тощо;

5) спеціальні знання, що стосуються способів шахрайств, наприклад у сфері інтелектуальної діяльності, банківській сфері, релігійних відносинах.

На нашу думку, наведені категорії спеціальних знань слідчого щодо розслідування шахрайств прискорять процес і якість їх розслідування, а за необхідності, у тому числі і для застосування науково-технічних засобів, слідчий завжди зможе залучити спеціаліста або експерта для вирішення спеціальних питань з розслідування та встановлення всіх обставин події.

2.3. Участь спеціаліста в окремих слідчих (розшукових) діях

Успіх проведення слідчих (розшукових) дій при розслідуванні шахрайства цілком залежить від визначення оптимальної їх послідовності та доцільності проведення, своєчасного і правильного застосування спеціальних знань.

Узагальнені результати вивчених кримінальних проваджень та опитування працівників правоохоронних органів показали, що у провадженнях про шахрайства проводились такі слідчі (розшукові) дії: слідчий огляд – 87 %; обшук – 13 %; слідчий експеримент – 60 %; допит – 100 %; призначення експертиз – 64 %, пред'явлення для впізнання – 7 % тощо (Додатки Б, В).

Розглянемо слідчі (розшукові) дії, під час проведення яких найчастіше виникає необхідність використання спеціальних знань у різних формах.

Під місцем події у провадженнях про шахрайство зазвичай розуміються місця, організації, установи, де шахрай оформляв отримання майна за підробленими документами, отримував і вантажив викрадене майно в автомашину, а також місце «самочинного обшуку». На цих місцях при ретельному огляді можуть бути виявлені сліди пальців рук, взуття шахрая, кинуті їм недопалки, інші предмети [88, с. 371].

Враховуючи, що здебільшого вчинення шахрайства «розтягнуто» в часі та просторі і місце події не має чітких меж, огляд місця події інколи має формальний характер. Не всі науковці поділяють таку точку зору. Так, Н.Ю. Кириленко вважає, що істотною помилкою слідчих є думка про недоцільність проведення огляду місця події у зв'язку з тим, що дія не буде результативною. Водночас огляд місця події дозволяє уважно вивчити обстановку вчинення шахрайства, зрозуміти, наскільки злочинець був з цією обстановкою ознайомлений, хто із працівників установи або інших громадян міг його бачити, і надалі допитати їх як свідків. Також при огляді може бути виявлено викинуті або загублені злочинцем речі, а нерідко і сліди пальців його рук на елементах обстановки. Необхідність огляду місця події вини-

кає, коли особу злочинця не встановлено або дані про нього є недостовірними, в цьому випадку треба звернути увагу на виявлення, фіксацію слідів злочину, що дозволять у сукупності з іншими доказами дійти висновку про вчинення шахрайства у сфері побутових відносин [79, с. 18].

Між тим результати анкетування та інтерв'ювання слідчих МВС України свідчать, що у кримінальних провадженнях про шахрайства об'єктами огляду в переважній більшості виступають різноманітні документи – 51 %, комп'ютерна техніка – 30 %, банкноти – 27 %, печатки та штампи 23 % тощо (Додаток Б).

Огляд документів, як і інших предметів, проводиться таким чином, щоб забезпечити збереження слідів (папілярних візерунків, запахових слідів, мікрооб'єктів). Акцентується на правильному пакуванні всіх зазначених об'єктів.

Як зазначає В.Ю. Шепітько, огляд документів – це слідча дія, яка полягає в їх вивченні та дослідженні з метою виявлення і фіксації ознак, які надають документам значення речових доказів [208, с. 94]. Відрізняється вона від інших слідчих (розшукових) дій (експертизи, допита тощо) безпосереднім сприйняттям документів під час виявлення. За загальними правилами, слідчий є безпосереднім керівником огляду, але серед вчених-криміналістів виникають певні дискусії. Так, одні вчені зазначають таку реалізацію цього положення: 1) спеціаліст може виконувати тільки те, на що йому вказує слідчий; 2) слідчий визначає тільки характер або напрямок діяльності спеціаліста; 3) спеціаліст діє самостійно. Інші вважають, що спеціаліст-криміналіст повинен самостійно визначати, які криміналістичні методи та засоби використовувати, якщо це не суперечить цілям і задачам слідчої дії, посиляючись на відсутність у слідчого спеціальних криміналістичних знань [204, с. 66]. У свою чергу, В.Н. Махов вказує, що деякі вчені помилково суміщають функції слідчого і спеціаліста [126, с. 96]. Ми дотримуємося тієї думки, що взаємодія повинна відбуватися без порушення процесуальної процедури. Тобто слідчий є керівником слідчого огляду і несе встановлену законом відповідальність за певні порушення. У свою чергу, спеціаліст має право звертати увагу

сторони кримінального провадження на особливості документів, знайомитися з протоколом і подавати до нього зауваження.

Дослідження матеріалів слідчої практики показує, що більшість шахрайств вчинюється за допомогою різноманітних документів (письмових, графічних, електронних тощо). Використовуються різні підроблені документи (чеки, акти, протоколи, накладні, устави, доручення та ін.), виготовлені за допомогою копіювально-розмножувальної техніки, поліграфії, малювання, монтажу тощо з подальшим внесенням рукописних записів та підписів.

Підтримуючи думку В.В. Бірюкова, зазначимо, що, незважаючи на розмаїття документів, різноманітність способів їх виготовлення, копіювання, підробки та використання для цього матеріалів і засобів, а відповідно, й методик дослідження документів і розв'язуваних за допомогою цих методик завдань, сталими лишаються об'єкти дослідження – документи як джерела криміналістично значущої інформації, а також закономірності відображення та вивчення такої інформації у процесі розслідування злочинів [90, с. 23].

Досить повно і стисло надав класифікацію основних документів, що застосовуються при вчиненні шахрайств, О.Л. Мусієнко:

- 1) документи, зміст яких є предметом шахрайського посягання;
- 2) документи, що є засобами вчинення злочину;
- 3) документи, що є засобами приховування вчиненого злочину;
- 4) документи, що характеризують особу злочинця;
- 5) документи, що містять інформацію про інші істотні обставини у справі [146, с. 106].

Всі зазначені види документів можуть містити як матеріальну, так й інтелектуальну підробку, тому під час їх огляду доречно залучати спеціалістів у різних галузях, частіше – спеціаліста-криміналіста.

У кримінальних провадженнях про шахрайства техніко-криміналістичному дослідженню найчастіше підлягають відбитки кліше печаток (штампів); підписи, що перетинаються з відбитками печаток, бланком документа; підписи, виконані за допомогою технічної підготовки; безпосередньо бланк документа тощо. Нерідко необхідними є знання одночасно у галузі як почеркознавства, так і технічного дослідження документів. До вищезазначених об'єктів додаються

підписи та короткі рукописні записи. Зазначений перелік не є вичерпним, оскільки способи шахрайства постійно удосконалюються й залежно від них змінюються об'єкти.

При вивченні архівних матеріалів НДЕКЦ при ГУМВС України в Дніпропетровській області мав місце факт, коли під час проведення огляду документів за фактом шахрайства з фінансовими ресурсами спеціалістом-криміналістом були виявлені ознаки порушення послідовності нанесення штрихів підпису директора підприємства, відбитка печатки та печатного тексту. Виявлені ознаки слідчий зафіксував у протоколі, вилучив зразки підпису директора для подальшого призначення комплексної почеркознавчої та технічної експертизи документів.

Так, К.О. Чаплинський зазначає, що під час огляду документів слід звернути увагу на необхідність встановлення та фіксування ознак, які:

- індивідуалізують документ за змістом: найменування, реквізити, наявність підписів, печаток і штампів, серійний номер і дата складання, слова, з яких починається та закінчується документ, короткий зміст;
- індивідуалізують документ за формою: характер позначень (слова, цифри, малюнки), спосіб виконання письмових знаків (рукописний, машинописний, поліграфічний);
- індивідуалізують матеріал документа: найменування матеріалу, колір, розміри, щільність, характер пошкоджень, ознаки способів відновлення цілісності документа;
- вказують на підробку документа: підчистка, дописка, виправлення, травлення, змивання тексту, копіювання, переклеювання фотокарток або заміна окремих частин документа;
- вказують на зв'язок документа зі злочинною подією іншими якостями [202, с. 40].

При цьому спеціаліст може застосовувати різноманітну техніку (портативні мікроскопи, лупи, освітлювачі) та методи дослідження, що не пошкоджують та не змінюють документ. Правильне поводження з документами є важливою вимогою їх огляду.

Залежно від видів шахрайств і ситуації, яка склалася при розслі-

дуванні, для участі в огляді документів доцільно залучати інших представників вузько направлених знань, таких як товаровознавці, ревізори та ін.

Як зазначає Н.Я. Дондик, у деяких випадках спеціаліст-бухгалтер може звернути увагу слідчого тільки за безпосередньої участі у слідчих діях. При цьому спеціаліст часто повідомляє нові, маловідомі або зовсім невідомі слідчому відомості, які суттєво впливають на подальше розслідування. Зіставлення неофіційних записів взаєморозрахунків із порівнювальними відомостями, актами інвентаризації, зведеними звітами й іншими бухгалтерськими документами може допомогти слідчому точніше встановити розміри матеріального збитку і правильно розмежувати матеріальну відповідальність окремих осіб [55, с. 66].

Тобто фахівець допоможе визначити, які документи необхідно вилучати, де знаходяться другі екземпляри тощо. Якщо вчасно їх не вилучити, ці документи можуть бути знищені або перероблені.

Виходячи із специфіки даного виду злочину та різноманіття видів вчинення шахрайств, можливим є залучення й інших спеціалістів при проведенні огляду документів. За необхідності можливе одночасне залучення декількох спеціалістів з різних галузей спеціальних знань.

Таким чином, успішне проведення слідчих (розшукових) дій при розслідуванні шахрайств залежить не тільки від дотримання процесуальної процедури, а й від правильності її організації, доцільності та необхідності залучення спеціаліста. Враховуючи, що слідчий, як правило, володіє тільки загальними знаннями у вузьконаправлених галузях, таких як почеркознавство, техніко-криміналістичне дослідження документів, бухгалтерський облік, комп'ютерні технології тощо, він має можливість використовувати їх більш повно. Окрім визначення способу виготовлення документа, слідчий матиме можливість вчасно вжити заходів щодо проведення інших слідчих дій, отримати необхідні зразки для експертного дослідження, отримати інформацію для подальшого напрямку розслідування тощо. Залучення спеціаліста під час огляду документів дозволить уникнути помилок та недоліків, яких припускаються суб'єкти доказування при збиранні матеріалів та

які можуть стати причиною порушення кримінально-процесуальних строків, що негативно впливає на процес розслідування шахрайств.

У зв'язку зі стрімким розвитком комп'ютерних технологій виникає потреба в огляді не тільки паперових документів, а й електронних. Об'єктами огляду в таких випадках можуть бути дискети, флеш-носії, жорсткі диски системних блоків комп'ютерів. Причому об'єм інформації може бути таким великим, що без участі спеціаліста в цій галузі не обійтись. Тут В.В. Бірюков радить обережності такі документи від впливу магнітних полів, прямих сонячних променів, а також приладів, що випромінюють магнітні хвилі [90, с. 23].

Огляд комп'ютерної техніки поділяється на огляд самого обладнання та даних і програмного забезпечення. Поряд із зазначенням ідентифікаційних даних (серійних номерів, моделі тощо) звертається увага на правильність вилучення комп'ютерних даних.

Під час огляду вилучення комп'ютерних технічних засобів бажано проводити за участю спеціаліста. У разі відсутності спеціаліста при вилученні необхідно суворо дотримуватись таких вимог:

- запобігати умисному пошкодженню технічних засобів при вилученні, упакуванні та при подальшому їх транспортуванні;
- забороняється вмикати системний блок персонального комп'ютера, сервер до електромережі, вмикати портативні пристрої (мобільні телефони, планшетні комп'ютери, портативні відеореєстратори тощо) та використовувати їх;
- за можливості мобільні телефони, планшетні комп'ютери переводити у режим, що виключає обмін інформацією з базовими станціями, так званий режим польоту.

Під час огляду упакуванню підлягають усі предмети. Кожен об'єкт дослідження, носій з об'єктом дослідження необхідно пакувати окремо.

Спосіб упакування повинен забезпечувати неможливість підміни або зміни предметів дослідження, носіїв з об'єктами дослідження, зберігання від пошкодження, псування, самовільного вимкнення, погіршення або втрати властивостей, завдяки яким вони мають доказове значення у кримінальному провадженні [169].

Бажано пакування комп'ютерної техніки здійснювати у спеціальні номерні полімерні пакети «Національна поліція України» або «Експертна служба МВС України».

У випадку використання для пакування картонних коробів усі місця з'єднання сторін (клапанів) коробів повинні бути обклеєні паперовою стрічкою клейовим способом та скріплені печаткою.

Горловина пакета міцно обв'язується шовковою (капроною) ниткою і фіксується двома подвійними простими вузлами, які розміщують на діаметрально протилежних сторонах.

Кожна упаковка повинна опечатуватися біркою, посвідченою написами з назвою та характерними особливостями предмета, що надається (номер, марка, тип та ін.), номером кримінального провадження, фабулою події або прізвисьмом особи, в якій вилучено предмет, місцем (або адресою), датою і часом вилучення, посадою, П.І.Б., особистим підписом слідчого та П.І.Б., особистими підписами понятих, присутніх під час вилучення і пакування, скріпленими печаткою.

Наприклад, під час вилучення ноутбуку, яким Т. заволодів, увівши в оману потерпілу С., була використана стрейч-плівка та стрічки з клейовим покриттям (типу скотч) для пакування і закріплення паперових бірок з пояснювальними написами. В подальшому, під час проведення комп'ютерно-технічної експертизи, у висновку експерта було зазначено: «...спосіб пакування не перешкоджає доступу до вмісту упакування без пошкодження його цілісності» [109].

Обшук являє собою складну слідчу дію, яка нерідко має конфліктний характер та низку складнощів, серед яких практичні працівники під час опитування зазначили: відсутність технічних засобів фіксації – 32 %; обмежене застосування техніко-криміналістичних засобів для пошуку речових доказів – 64 %; недотримання криміналістичних рекомендацій щодо проведення відео-, фотозйомки – 48 %; відсутність спеціаліста (спеціалістів) – 37% тощо (Додаток В).

За останніми змінами, запропонованими Законом України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» від 28.11.2017 № 221–222, в ч. 10 ст. 236 КПК України роль спеціаліста

набуває ще більшого значення під час проведення обшуку житла чи іншого володіння особи, зокрема в частині обов'язкової фіксації за допомогою аудіо- та відеозапису [65]. Тобто, як свідчать результати анкетування практичних працівників, у більшості випадків оперуповноважений міг виконати цю функцію (70 %, Додаток В), то зараз учать спеціаліста набуває більшої актуальності для зосередження більшої уваги інших учасників обшуку на пошукових діях. Звернуто увагу, що суд не завжди визнає докази, отримані без належного оформлення. Також для того, щоб суд визнавав результати проведеного обшуку як доказ, необхідно фіксувати такі важливі факти: забезпечення процесуальних прав учасників; коло присутніх осіб та характер їх дій; шляхи та послідовність входу-виходу до приміщення; місце знаходження схованок; момент виявлення, вилучення та фіксації об'єктів пошуку, їх стан тощо.

З огляду на викладене слід звернути увагу на технічні засоби фіксації. Всесвітній прогрес зумовлює розвиток найрізноманітнішої техніки, без застосування якої діяльність правоохоронних органів є неможливою. Окремі аспекти застосування технічного обладнання неодноразово розглядалися вченими-криміналістами, зокрема В.В. Бірюковим, С.А. Веремєєвим, Л.М. Довгим, В.І. Фаворським, А.А. Эйсманом, Н.В. Терзієвим, Н.С. Польовим. В їх роботах висвітлювалися різні аспекти застосування й використання фотографії та відеозапису практичними працівниками органів Національної поліції; розробки і вдосконалення методів фотографії та відеозапису; кола об'єктів зйомки; застосування фото- та відеотехніки тощо. Проте використовувані на практиці засоби і методи криміналістичної фотографії і відеозапису не завжди можуть повною мірою задовольнити вимоги кримінального судочинства.

Так, М.В. Салтевський зазначає таку систему криміналістичного відеозапису: наукові основи; технічні засоби; зображувальні засоби і операторські прийоми; тактика і методика застосування відеозапису при проведенні окремих слідчих дій та оперативно-розшукових заходів [166, с. 276].

Разом з цим у Стратегії розвитку Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України серед основних проблем, які потребу-

ють вирішення, зазначено недостатній рівень матеріально-технічного та ресурсного забезпечення [178].

Результати проведеного анкетування працівників органів Національної поліції свідчать, що у процесі розслідування кримінальних проваджень застосовується фотозйомка та відеозапис. Так, у 72 % випадків застосовувалось цифрове обладнання, яке не знаходилось на балансі МВС, у 28 % – цифрове обладнання, яке знаходилось на балансі МВС, у 0 % – аналогова зйомка (Додаток В).

Серед переваг також зазначимо, що поширення застосування відеокамер у місцях значного скупчення людей, на автошляхах, боді-камер полегшить пошук доказової бази під час розслідування злочинів та, як наслідок, значно зменшить кількість вчинених правопорушень.

Під час застосування відеозапису при проведенні слідчої дії спеціалісти-криміналісти, як правило, використовують традиційні види зйомки (за аналогією з фотографією) – орієнтуючу, оглядову, вузлову та детальну.

Наприклад, при відеофіксації місця орієнтуючу відеозйомку застосовують у тих випадках, коли необхідно показати великі простори перед об'єктивом або при зйомці в малих приміщеннях; при оглядовій зйомці можна зафіксувати загальну обстановку та її окремі елементи в просторовій орієнтації та існуючій послідовності, про що слушно зазначає В.Ю. Шепітько [208, с. 59]; при вузловій відеозйомці можна зафіксувати взаємне розташування одного елемента стосовно іншого, у зв'язку з чим дана композиція стає більш інформативною. Детальна відеофіксація дає змогу зафіксувати особливості об'єкта огляду, динамічних процесів і станів. Таким чином, відеозйомка доповнює фотозйомку і дозволяє фіксувати об'єкти, які перебувають у русі.

Застосування відеозапису повинно забезпечити найбільш точну і повну фіксацію фактів, що мають доказове значення. Відповідно до ч. 7 ст. 236 КПК України, під час обшуку відеозапис дає змогу фіксувати не тільки предмети, які підлягають вилученню, а й житло чи інше володіння особи; саму особу; понять, які присутні при проведенні цієї слідчої дії; слідчого, оперуповноважених. Вказане певним чином дисциплінує їх дії та відповідність чинному законодавству. Тобто

особливості відеозйомки пов'язані з видом слідчої дії, під час якої вона здійснюється.

Але навіть при дотриманні всіх правил та рекомендацій неможливо утримувати огляд у 360 градусів у приміщенні, місцевості або одночасно знімати хід обшуку та всі входи-виходи, появу адвокатів та інших осіб тощо. З метою всебічного фіксування фактів та подій ми пропонуємо проводити зйомку одночасно декількома відеокамерами або з використанням новітніх технологій, таких як 3D сканери.

Таким чином, враховуючи норми чинного законодавства, незастосування технічних засобів фіксування кримінального провадження у випадках, якщо воно є обов'язковим, тягне за собою недійсність відповідної процесуальної дії та отримання внаслідок її вчинення результатів [120].

Окрім спеціаліста-криміналіста, для проведення обшуку у кібершахрайствах вкрай необхідною є участь експерта комп'ютерно-технічного відділу Експертної служби МВС України як спеціаліста під час обшуку в кримінальних провадженнях про шахрайства.

На підставі анкетування практичних працівників, вивчення експертних висновків та літературних джерел, для запобігання неправильному вилученню комп'ютерно-технічних об'єктів та підвищення якісної значущості висновку експерта як джерела доказу у кримінальному провадженні ми зазначили вимоги, які необхідно враховувати під час обшуку, зокрема:

1) для дослідження інформації, що міститься на комп'ютерних носіях, вилучається сам комп'ютерний носій інформації, а також комп'ютерний комплекс, до складу якого входить досліджуваний носій інформації. У деяких випадках можна обмежитися наданням тільки комп'ютерного носія інформації [46, с. 178];

2) предмети дослідження надаються в окремих упаковках, що унеможливають доступ до носіїв інформації безпосередньо, підключення системного блока до мережі живлення, включення пристрою. Такі об'єкти дослідження, як мобільні телефони, планшетні комп'ютери, GPS-навігатори, smart-годинники, відеореєстратори тощо, надаються в окремих упаковках (бажано у картонних коробках), що унеможливають випадкове або навмисне увімкнення пристрою в упаковці;

3) для встановлення відповідності програмних продуктів певним параметрам бажано відразу зробити копію досліджуваного програмного продукту або програмного коду, а також вилучити технічну документацію до них;

4) специфічні об'єкти дослідження, такі як відеореєстратори, смартфони, планшетні комп'ютери, обов'язково вилучаються з блоками живлення, а також, за можливості, з інформацією про паролі доступу (кодами доступу до панелі адміністрування), даними графічних ключів, цифрових PIN-кодів.

Під час проведення слідчого експерименту участь спеціаліста полягає як у фіксації ходу та результатів проведення цієї слідчої (розшукової) дії, так і для оцінювання певних дій шахрая при проведенні дослідів, випробувань (тобто відповідність способу виготовлення документа матеріалу та обладнанню, виготовлення фотополімерних кліше печаток та штампів за відсутності певного обладнання).

З цього приводу наведемо приклад. Так, у кримінальній справі за фактом шахрайства гр-н Ш. підробив кліше печаток та штампів підприємств та організацій у кількості 52 штуки. Техніко-криміналістичною експертизою документів було встановлено, що кліше були виготовлені саморобним способом шляхом вирізання. Але гр-н Ш. заперечував та наполягав, що він виготовив останні шляхом вулканізації гуми. Слідчим було прийнято рішення провести слідчий експеримент із залученням спеціаліста в галузі технічного дослідження документів. Під час експерименту було встановлено, що Ш. не має навичок роботи на відповідному обладнанні і не може показати, як виготовляються такого роду кліше [115].

При розгляді питань про участь спеціаліста під час допиту у провадженнях про шахрайства слід звернути увагу на той факт, що предметом цієї слідчої (розшукової) дії є питання, в яких слідчий недостатньо обізнаний. Тобто виникає необхідність у зверненні до фахівців, які мають кваліфікацію у певному напрямку та можуть надати роз'яснення в галузі бухгалтерії, товарознавства, мистецтва, ІТ-технологій тощо. Проте з метою орієнтування у предметі допиту і завчасного розпізнання неправдивих показань допитуваного на стадії

підготовки до слідчої (розшукової) дії слід використовувати інші форми спеціальних знань: консультаційно-довідкову допомогу; присутність слідчого під час проведення експертизи; перевірку за обліками, ревізії тощо. Сам хід та результати проведення допиту слідчий самостійно може зафіксувати за допомогою технічних засобів фіксації.

Незважаючи на те, що слідчий самостійно може використовувати спеціальні знання з виявлення, фіксації та вилучення слідів злочину, він не може повною мірою замінити спеціалістів з різних сфер. Так, поряд із спеціалістами-криміналістами слід залучати ІТ-спеціалістів, ріелторів, нотаріусів, економістів, аудиторів, психологів, ювелірів тощо.

Враховуючи вищезазначене, проаналізувавши чинне законодавство та дані анкетування практичних працівників, ми виділяємо низку проблем, які існують у відділах криміналістичного забезпечення слідчого управління та впливають на якість проведення слідчих (розшукових) дій і полягають у такому:

- 1) нормативно-правове регулювання діяльності спеціаліста (у т.ч. перевірка виявлених об'єктів за відповідними обліками);
- 2) матеріально-технічне забезпечення на належному рівні;
- 3) узгодженість дій спеціаліста з представниками інших служб (дільничні, патрульні, оперуповноважені);
- 4) розширення штату інспекторів-криміналістів у територіальних відділеннях поліції, враховуючи обсяг та специфіку існуючих завдань [70];
- 5) дотримання нормованого робочого часу, що впливає на рівень зосередженості уваги під час збирання доказів;
- 6) виконання службових завдань, що відповідають безпосереднім функціональним обов'язкам, тощо.

Розділ 3

ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ ПІД ЧАС ЕКСПЕРТНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ШАХРАЙСТВ

3.1. Особливості призначення та проведення почеркознавчої експертизи

Однією з форм використання спеціальних знань при розслідуванні шахрайств є призначення судових експертиз. Згідно зі ст. 2 Інструкції про призначення та проведення судових експертиз, яка затверджена наказом Міністерства юстиції України № 53/5 від 08.10.1998, одним з основних класів експертиз, які проводяться в експертних установах, є криміналістична [73]. Як зазначає видатний вчений-криміналіст професор Н.П. Яблоков, призначення та проведення експертиз перш за все пов'язане з необхідністю дослідження підроблених документів та інших предметів, що використовуються шахраєм. З цією метою призначаються різні види експертиз [88, с. 371].

Узагальнення кримінальних справ та проваджень про шахрайство показує, що судові експертизи призначалися в 92 % випадків розслідувань. Дослідження матеріалів слідчої практики показує, що слідчі призначають різні експертизи. Найбільший відсоток становлять криміналістичні експертизи: почеркознавчі – 34 %; технічні експертизи документів – 31 %, комп'ютерно-технічні – 14 %; дактилоскопічні – 4 %, трасологічні – 4 %, товарознавчі – 3 %; економічні – 2 %; психологічні – 1 % та інші (Додаток В).

Такі показники свідчать, що більшість шахрайств вчинюється за допомогою різноманітних документів у широкому розумінні (письмових, графічних, електронних тощо). Важливо на початковому етапі розслідування встановити, яким саме чином підроблювався документ,

що буде підґрунтям для подальшого розслідування (висунення версій, встановлення способу вчинення шахрайства, встановлення злочинців тощо).

Так, при розслідуванні шахрайств використовують різні підроблені документи (чеки, акти, протоколи, накладні, устави, доручення та ін.), виготовлені за допомогою копіювально-розмножувальної техніки, поліграфії, малювання, монтажу тощо з подальшим внесенням рукописних записів та підписів. Для того щоб визначити конкретні способи підробки документів, які використовують шахраї, необхідно спочатку визначити їх різновиди.

У криміналістичній літературі питання класифікації зазначених документів неодноразово розглядалися у різних аспектах. Між тим більш змістовним та вдалим є підхід О.Л. Мусієнка, який виділяє основні види документів, що застосовуються при вчиненні шахрайств: документи, зміст яких є предметом шахрайського посягання (форми бухгалтерської звітності, що містять інформацію про стан справ на підприємстві або в господарських товариствах); документи, що є засобами вчинення злочину (підроблені платіжні відомості, наряди на нібито виконану роботу, акти на списання матеріальних цінностей, доручення на одержання грошових сум або товарно-матеріальних цінностей, різного роду довідки, прибутково-видаткові документи, транспортні накладні); документи, що є засобами приховування вчиненого злочину (про нібито прийнятих на роботу людей, нібито виконані роботи, за які були нараховані гроші); документи, що характеризують особу злочинця (особисте листування, заяви, скарги, фото- і відеодокументи, що мають зображення злочинця, фонові документи); документи, що містять інформацію про інші істотні обставини у справі (до цього виду належать такі документи, за допомогою яких можна одержати інформацію про різні обставини події злочину) [146, с. 94].

У контексті даної проблематики слушною є думка А.Ф. Волобуєва, який класифікує документи на види залежно від характеру і призначення інформації, що в них міститься, при розслідуванні злочинів у сфері підприємницької діяльності. Деякі з них можна застосовувати при розслідуванні окремих видів шахрайств: документи, які визначають економічну структуру і організаційно-правовий статус підприєм-

ства та стан фінансового контролю (свідоцтво про реєстрацію підприємства; статут підприємства; угода, реєстр акціонерів; протоколи загальних зборів акціонерів, протоколи засідань тощо); документи, що свідчать про заняття певним видом підприємницької діяльності (ліцензії, патенти, рекламні проспекти підприємства і реклама, розміщена в засобах масової інформації; договори про укладення певних угод тощо); документи бухгалтерського обліку і звітності (документи первинного обліку, бухгалтерські рахунки, бухгалтерський баланс); документи статистичного обліку і звітності (для державних органів, для акціонерів, для засобів масової інформації); документи оперативного обліку і звітності («кишенькова бухгалтерія» керівника підприємства); документи автоматизованого робочого місця бухгалтера, економіста, плановика, аналітика (облікові дані, планові показники, норми і нормативи, звітність фірми тощо); банківські документи (заяви на відкриття поточного, валютного рахунків, картка із зразками підписів та відбитків печаток, платіжні доручення, документи, що відбивають одержання кредиту в банку тощо); касові документи (касова книга, журнал реєстрації прибуткових і видаткових касових документів, прибуткові і видаткові касові ордери, акти перевірки наявності грошових коштів і матеріальних цінностей у касі тощо); підроблені (фальсифіковані) документи: банківські, бухгалтерські та інші, що були використані при вчиненні злочину; робочі записи посадових осіб та службовців, зміст яких має значення для кримінального провадження (доповідні записки, робочі зошити, календарі, записники тощо); магнітні носії інформації (диктофонний запис наради, зборів тощо, фото-, кіно-, відеодокументи, що відбивають певні факти з «життя» підприємства); електронні копії письмових документів та інша електронна інформація (програмне забезпечення) (можуть міститися на постійному запам'ятовуючому пристрої, компакт-дисках тощо) [46, с. 52].

Підтримуючи думку В.В. Бірюкова, вкажемо, що, незважаючи на розмаїття документів, різноманітність способів їх виготовлення, копіювання, підробки та використовуваних для цього матеріалів і засобів, а відповідно, і методик дослідження документів і розв'язуваних за допомогою цих методик завдань, сталими лишаються об'єкти дослідження – документи як джерела криміналістично значущої інфор-

мації, а також закономірності відображення та вивчення такої інформації у процесі розслідування злочинів [90, с. 23].

Тому, спираючись на вищезазначені підстави та статистичні дані, ми більш докладно розглянули почеркознавчу та техніко-криміналістичну експертизи документів.

Нерідко особи, які призначають експертизу, у недостатньому обсязі володіють інформацією про можливості почеркознавчих досліджень, тому поставлені на їх вирішення питання виходять за межі компетенції експерта або взагалі не потребують спеціальних знань.

Наприклад, у 2002 році у справі про шахрайство з фінансовими ресурсами посадові особи Криворізького філіалу «АБ «Південний» здійснили списання грошових засобів з депозитного рахунка М. за рахунок погашення кредиту ТОВ «М.», не маючи на те законних підстав. На вирішення експертизи слідчий поставив питання: «Возможно ли продолжение текста с маленькой буквы на компьютере, после поставленной точки в пятой строке сверху после текста: «договору про депозитивний вклад від 24 квітня 2001 року № 260»?». На що експерт дав відповідь, що дане питання не входить у компетенцію експерта-криміналіста» [92].

Непоодинокими є випадки неправильного поводження з документами, що досліджуються, неякісного відібрання зразків для порівняння та не в повному обсязі, або випадки, коли представлені зразки мають сумнівне джерело походження і не можуть використовуватися як достовірні.

Помилки та недоліки, яких припускаються суб'єкти доказування при збиранні матеріалів до почеркознавчого дослідження, можуть стати причиною порушення кримінально-процесуальних строків, складання недостатніх та необґрунтованих висновків, експертної помилки, що негативно впливає на процес розслідування [30, с. 211].

Цілком підтримуємо думку В.В. Семенова та інших вчених, які зазначають, що обсяг досліджень, терміни призначення й проведення експертиз залежать від: 1) своєчасного і повного надання експертові всіх необхідних об'єктів, що містять достатню сукупність досліджуваних ознак; 2) постановки перед експертом лише коректних питань, що не виходять за межі необхідного обсягу доказування [190].

Організація проведення судової експертизи починається з прийняття рішення слідчим про необхідність її призначення та складається з таких етапів: вибір експертного закладу або приватного експерта, визначення виду експертизи та предмета дослідження, вибір часу призначення експертизи та об'єктів для проведення експертизи, винесення постанови про призначення експертизи, направлення постанови та необхідних матеріалів до експертної установи.

Насамперед, особа, яка призначила експертизу, повинна не тільки правильно формулювати завдання експертизи, але і створювати реальні умови для їх вирішення. Це досягається перш за все шляхом надання в повному обсязі відповідних речових доказів, порівняльних зразків, інших матеріалів справи, що містять «біографічні» дані щодо походження і умов зберігання об'єктів, що досліджуються. При ускладненні під час підготовки та оформлення матеріалів на експертизу, на чому наголошує О.Р. Шляхов, слідчий завжди може отримати консультацію в експертній установі, скористатися допомогою фахівців [210, с. 65].

Документи, що досліджуються, представляють експертів в оригіналі. Якщо на момент призначення експертизи документ знищено або текст не може бути вилучено (напис на стіні будинку, паркані, на снігу та ін.), на дослідження може бути направлена масштабна фотографія досліджуваного тексту, підпису [193, с. 12].

Але такі випадки є поодинокими, частіше на дослідження надають ксерокопії, факсокопії, електрофотографічні копії документів. При такому способі передачі зображення на папір експерт не може встановити послідовність виконання штрихів, прослідкувати наявність ознак, які вказують на технічну підготовку, незвичність виконання. Враховуючи сучасний розвиток комп'ютерних технологій, буває вельми складно встановити ознаки монтажу. На нашу думку, абсолютно справедливим є обмеження проведення почеркознавчих досліджень ксерокопій підписів, коротких текстів [30, с. 211].

Документи, що направляються на експертизу, з метою забезпечення їх збереження повинні бути поміщені в конверт та вшиті в загальну папку разом з іншими матеріалами кримінального провадження. На конверті, до того як у нього будуть вкладені документи, що до-

сліджуються, вказуються їх найменування, реквізити і кількість [148, с. 55]. На практиці трапляються випадки, коли документи, що досліджуються, підшиваються в папку з іншими матеріалами кримінального провадження, що іноді призводить до невиправного псування досліджуваних об'єктів (записи, підписи) і робить неможливим проведення криміналістичних експертиз. Крім того, почеркознавчі експертизи в більшості випадків є багатооб'єктними, тому матеріали кримінального провадження, що не стосуються експертизи, ще більше ускладнюють процес дослідження.

У текст документів неприпустимо вносити будь-які зміни шляхом обведення, підкреслення, інших позначок досліджуваних записів різними письмовими приладами (маркери, олівці, кулькові, геллові, чорнильні ручки тощо); пошкодження документів шляхом вирізання або наклеювання окремих фрагментів тощо. На нашу думку, наукова обґрунтованість висновку експерта та об'єктивність вирішення питань, які ставляться перед експертом-почеркознавцем, безпосередньо залежать від кількості та якості порівняльного матеріалу, який надається слідчим чи судом [30; 27].

Більшість вчених-криміналістів, що досліджували питання почеркознавчих досліджень, виділяють такі види груп зразків почерку: вільні, умовно-вільні та експериментальні [43; 210]. Аналогічним чином визначено види зразків й у методиках проведення почеркознавчих експертиз [129; 132; 134]. Виходячи з наведеного, зазначимо особливості кожної групи зразків почерку (підписів), що надаються як порівняльний матеріал.

1. Вільні – рукописи, виконані особою до вчинення правопорушення і не у зв'язку з ним [43, с. 99].

У провадженнях про шахрайства на цей вид зразків необхідно звернути особливу увагу. Адже шахраї, як правило, відмовляються від дачі інших видів зразків для почеркознавчого дослідження. До таких зразків належать: блокноти, особисте листування, квитанції, договори, заяви тощо. При написанні цих документів виконавець не знав і не припускав можливості їх подальшого використання як зразків почерку (підписів). Для розслідування такі зразки є більш вагомими через мінімізовану можливість їх викривлення. В усіх випадках

отримання вільних зразків уповноважена особа, яка винесла ухвалу про призначення почеркознавчої експертизи, перевіряє безсумнівність їх походження, оскільки потрібна впевненість у тому, що вони виконані особою, яка перевіряється, а не кимось іншим від її імені.

При вивченні архівних матеріалів НДЕКЦ при ГУМВС України в Дніпропетровській області мав місце факт, коли один і той самий документ був представлений у первинній експертизі як порівняльний матеріал, а в додатковій – як досліджуваний. Тобто слідчий не був впевнений, що документ виконано гр. Н. і не мав права залучати його як вільний зразок [93].

Відповідно до методики проведення почеркознавчої експертизи та кримінального процесуального законодавства достовірність наданих зразків почерку (підписів) перевіряється особою, яка призначила експертизу. Ця вимога часто порушується або виконується недостатньо. Незалежно від цієї обставини експерти перевіряють надані зразки самостійно, порівнюючи їх між собою та з іншими видами наданих зразків. У результаті до уваги можуть братися тільки окремі зразки, про що обов'язково вказується в експертизі.

Слід зазначити, що останнім часом знайти вільні зразки почерку та підпису особи непросто. Це пов'язано, по-перше, з особою шахрая, серед особистих якостей якого В.Ю. Шепітько, наприклад, виділяє хитрість, облудність, уміння привернути до себе оточуючих, знання способів підробки документів [209, с. 144]; по-друге, з поширенням електронних документів, що значно обмежує отримання рукописних записів та підписів.

2. Умовно-вільні – рукописи, виконані після вчинення злочину, але не спеціально для експертизи [137, с. 7]. Як свідчить практика, цей вид порівняльних зразків почерку (підписів) використовується неповною мірою. Зазвичай слідчі надають матеріали провадження, в яких є лише одна фраза допитуваного про ознайомлення з певним протоколом. Наприклад: «Мною прочитано. Зауважень не маю». Щоб не виникали труднощі з пошуком достатнього обсягу порівняльного матеріалу, ми пропонуємо особам, які фігурують у кримінальному провадженні, власноручно висловлювали свідчення у протоколах допиту, поясненнях, клопотаннях, скаргах та інших документах. У цих

випадках їх увага сконцентрована на змісті тексту, а не на графічному написанні букв.

3. Експериментальні – рукописи, виконані спеціально для проведення почеркознавчої експертизи [6, с. 13].

Практиці відомі факти, коли підозрювані особи відмовлялися від надання експериментальних зразків почерку (підписів). Специфічним для даного виду зразків є те, що їх не можна відібрати примусово. Чинним законодавством не передбачено відповідальності за відмову від дачі зразків підпису чи почерку. Однак в окремих випадках без них не можна провести повне почеркознавче дослідження. Наприклад, при дослідженні рукописів або підписів, які виконано від імені вигаданої або іншої особи або які становлять обмежений графічний матеріал, сформований безбуквенними штрихами, їх ідентифікація стає зовсім неможливою. На це і розраховують шахраї, відмовляючись від дачі експериментальних зразків почерку та підпису не тільки від імені іншої особи, а і свого власного варіанта підпису та рукописних записів [95].

Як зазначали А.Р. Шляхов, А.І. Манцветова, В.Ф. Орлова та інші вчені, якщо для проведення почеркознавчої експертизи не будуть надані належні зразки почерку та підпису особи, стосовно якої призначено експертизу, то в цьому випадку не допоможуть ні висока кваліфікація експерта та його багатолітній досвід, ні використання найсучасніших методів проведення досліджень [176, с. 38].

Слушною є думка О.В. Одерія, який вважає, що «...якщо слідчий може лише виявити і зберегти ту інформацію, яка міститься у слідах злочину, то кількість і якість зразків порівняння залежить від його цілеспрямованої діяльності» [153, с. 71].

У свою чергу, С.Г. Качурін зазначає, що слідчий повинен з'ясувати причини відмови та подолати ці мотиви. З цією метою суб'єкт доказування повинен застосувати весь арсенал тактичних прийомів, що дозволять успішно вирішити проблему відбору експериментальних зразків почерку та підписів [78, с. 81].

Також Н.В. Павлова під час призначення експертиз у справах щодо шахрайства, пов'язаного з відчуженням приватного житла, як тактичний прийом пропонує застосовувати пред'явлення особі, що

відмовляється надавати експериментальні зразки почерку та підпису, документів (вільних зразків), в яких містяться підписи, рукописні тексти, виконані нею (різноманітні квитанції, телефонні та банківські рахунки, розписки тощо). Слідчий повинен запевнити цю особу, що навіть у разі її відмови надати експериментальні зразки, вільних та умовно-вільних зразків може бути достатньо, щоб її викрити. Науковець зазначає такі тактичні прийоми подолання цієї відмови: запевнення у неправильно зайнятій позиції, роз'яснення позитивних наслідків сприяння встановленню об'єктивної істини, повідомлення показань інших співучасників, які свідчать про вчинення шахрайства саме цією особою, пред'явлення доказів та інші загальноприйняті у криміналістиці тактичні прийоми [156, с. 162].

Врегулювати на законодавчому рівні примусовий відбір зразків у підозрюваних і звинувачених осіб, якщо вживані при цьому методи є безболісними і небезпечними для життя і здоров'я, пропонував І.Я. Фрідман [198, с. 45]. Але поки що передбачено примусовий відбір порівняльних зразків тільки біологічного характеру. Проте однією з вимог, що висуваються до порівняльного матеріалу, є їх якісний відбір. У даній ситуації буде сумнівною якість отриманих таким чином експериментальних зразків. На наш погляд, доцільніше використовувати великий обсяг вільних і умовно-вільних зразків почерку і підпису.

Якщо шахрай погодився з цією слідчою дією, залежно від обставин провадження експериментальні зразки відбираються надиктовуванням або переписуванням тексту. Поширеною помилкою є відбір зразків почерку з таким же змістом, як і спірний текст або відбір зразків підпису шляхом списування, змальовування спірних текстів або підписів. Такі зразки є непридатними і не можуть допомогти у встановленні істини.

Проведеним анкетуванням експертів-почеркознавців у підрозділах НДЕКЦ при ГУМВС України в Дніпропетровській області встановлено, що тільки в 21 % випадків фахівці одразу змогли приступити до дослідження, в 79 % випадків експерти припиняли виконання експертиз та клопотали про надання додаткових зразків почерку (підписів). Практика свідчить, що іноді трапляються випадки ігнорування

законних вимог експерта, у зв'язку з чим такі матеріали повертають без виконання. І без того об'ємний і трудомісткий процес проведення почеркознавчої експертизи затягується, що часто негативно позначається на кримінальному провадженні. Тому необхідно вже на початковому етапі розслідування підготувати необхідні матеріали і призначити проведення експертизи. Варто враховувати, що в особи, яка виконує рукопис, є можливими різні варіанти написання підписів (розгорнуті, скорочені, для офіційних документів). Необхідно передбачити володіння письмом обома руками, різними шрифтами тощо. Відбирають всі варіанти рукописів так, щоб вони відповідали вимозі зіставності. Поширеним є проведення дослідження підписів, виконаних від імені визначеної існуючої особи або вигаданої особи. В цьому випадку необхідно відбирати зразки підпису не тільки від свого імені, але і від імені іншої або вигаданої особи.

У криміналістичній літературі вчені поділяють експериментальні зразки почерку та підписів залежно від умов їх отримання на звичайні, для отримання яких не створюються спеціальні умови, і спеціальні, отримання яких відбувається в умовах, максимально наближених до умов виконання спірного рукопису [69; 132; 137]. Для цього особа, яка проводить досудове розслідування, або суд повинні заздалегідь підготувати аналогічні спірному рукопису матеріали письма, письмові прилади, скласти спеціальний текст, в якому зустрічаються слова і поєднання слів, що містяться у спірному рукописі. Для виконання зразків необхідно створити умови, максимально наближені до тих, в яких виконувався спірний рукопис (стоячи, сидячи, на колінах тощо). Експериментальні зразки рекомендується відбирати неодноразово (не менше трьох разів), з інтервалом від декількох хвилин до декількох годин або днів – залежно від обставин справи (щоб особа, яка перевіряється, змогла забути варіант виконання попереднього письма) [43, с. 100].

У разі необхідності отримання зразків для проведення експертизи вони відбираються стороною кримінального провадження, за клопотанням якої експертиза призначена слідчим суддею. У випадку, якщо проведення експертизи доручено судом, відібрання зразків для її проведення здійснюється судом або за його дорученням залученим

спеціалістом [120, с. 133]. Вище ми вже зазначали, що спеціаліст може бути залучений лише для надання безпосередньої допомоги сторонам кримінального провадження або надання консультації з питань, що потребують спеціальних знань (ст. 71 КПК України), але ніяк не для самостійного проведення слідчих (розшукових) дій. Процедура проведення зазначеної слідчої (розшукової) дії експертом самостійно у КПК України взагалі відсутня, оскільки експерт не уповноважений її здійснювати. Таким чином, суд повинен відбирати зразки самостійно або залучати для допомоги спеціаліста.

Всі зразки письма, направлені на експертизу, завіряються слідчим, суддею. Практика свідчить, що ця вимога інколи ігнорується або виконується тільки формально, без проведення необхідної перевірки, що призводить до експертних помилок [27; 30]. У свою чергу, експерт перевіряє достовірність зразків, порівнюючи їх між собою. Наприклад: «Надані зразки підписів та почерку Б. і В. датовані 2003 роком, співпадають за часом з досліджуваними рукописними записами та підписами. У зразках наявний комплекс загальних та окремих ознак, який характеризує письмово-рухові навички їх виконавців. Надані зразки придатні та достатні для ідентифікаційного дослідження» [106].

Матеріали, представлені слідчим або судом як зразки для порівняльного дослідження, як доречно зазначають О.Р. Шляхов та В.Ф. Орлова, повинні бути співставленні зі спірним документом: за писемністю і мовою; за часом написання; за змістом і цільовим призначенням; за матеріалом письма; за способом виконання; за умовами виконання документа; за станом особи, яка пише; за темпом письма [197, с. 46].

Ми вже зазначали, що специфічною рисою для почеркознавчих досліджень є залежність від порівняльного матеріалу. Тому вважаємо доцільним розкрити зміст кожного пункту більш детально. Отже, співставлення рукописів за писемністю і мовою є необхідним для того, щоб експерт мав можливість порівнювати ознаки письмової мови, окремі ознаки почерку, оскільки при різній писемності відсутні зіставні письмові знаки, а при однаковій писемності вони є. При виконанні текстів різними мовами не можна робити висновки про такі ознаки

письмової мови, як характерні вислови і звороти мови, своєрідна побудова речень, стиль викладання. Відповідно до часу написання, важливо, щоб розриву в часі виконання зразків і досліджуваного документа не було або щоб він був мінімальним. Це необхідно тому, що стійкість почерку є відносною і окремі ознаки почерку з часом змінюються. Тому експертові потрібно повідомляти відомості про вік, захворювання, що впливають на почерк, професію і освіту осіб, зразки почерків (підписів) яких представляються на експертизу. Це допоможе експертові дати правильну оцінку виявленим ознакам почерку.

Необхідність співставлення рукописів за змістом і цільовим призначенням виникає тому, що в аналогічних за формою і змістом документах найімовірніше виявиться той самий варіант поєднання слів і букв. Бажано, щоб зразки були виконані таким самим письмовим приладом і на такому самому папері, що і спірний документ, оскільки при природній схожості почерків відмінності ознак почерку різних осіб виявити дуже важко.

Якщо досліджуваний текст написаний з наслідуванням якого-небудь шрифту або лівою рукою при звичайному письмі правою рукою, А.І. Манцетова та В.Ф. Орлова рекомендують використовувати для дослідження зразки, виконані таким самим способом. Також важливо дотримуватись умов виконання документа. При виконанні документа в незвичних для письма умовах, наприклад, стоячи, сидячи або при розміщенні рукопису на колінах, для порівняльного дослідження необхідні зразки почерку (підписів), виконані з дотриманням тієї самої пози [197, с. 50].

Нерідко документ виконується особою в якомусь незвичайному стані, наприклад під час хвороби очей, опорно-рухового апарату, тому в якості зразків бажано надати рукописи, виконані в тому самому стані. Теж варто дотримуватись співставлення рукописів за темпом письма, оскільки темп виконання письма і варіативність є взаємозалежними. Не менш важливим є питання кількості зразків почерку і підпису. Аналізуючи оглядову інформацію, можна зауважити, що впродовж багатьох років найпоширенішою причиною помилкових висновків є використання недостатньої кількості порівняльного матеріалу або не зіставні зі спірними об'єктами зразки почерку і підпису.

Порівняльний матеріал представляється експертові в тому обсязі, який дозволив би всесторонньо проаналізувати ознаки, що містяться в рукописах, які порівнюються. Оскільки у кожному конкретному випадку потрібна різна кількість зразків, то складно дати єдині і точні рекомендації для всіх видів почеркознавчої експертизи. Необхідно дотримуватися загальноприйнятого правила: чим менше обсяг рукопису, що досліджується, тим більше повинно бути порівняльних матеріалів [30, с. 214].

Методика почеркознавчих досліджень кількості порівняльного матеріалу не обмежує, але встановлює мінімальний обсяг експериментальних та вільних зразків: буквений текст надається не менше ніж на 15 аркушах; цифровий текст надається у вигляді записів однозначних і багатозначних чисел із супутніми їм буквеними записами не менше ніж на 15 аркушах; записи «друкованими» буквами – не менше 15 сторінок стандартного формату. Вільні зразки підпису за можливістю слід надавати не менше ніж на 15 документах, експериментальні – не менше 5–8 аркушів, на кожному з яких повинно бути розміщено від 20 до 30 підписів [137, с. 8].

За вимогами експертної практики, якщо особа, яка призначила експертизу, з об'єктивних причин не може надати ті або інші зразки, то вона обов'язково про це вказує в постанові про призначення експертизи. При невиконанні цих вимог експерт клопоче про їх надання чи повертає матеріали замовнику без виконання.

Наприклад: «Сообщаю, что выполнение почерковедческой экспертизы по уголовному делу № 8790202 приостановлено, т.к. Вам необходимо дополнительно предоставить: экспериментальные образцы подписи Шаго С.Е. от имени Гайсановой М.М. и Хайрус Е. – не менее 5-ти листов, в которых должны встречаться заглавные буквы «Г», «М» и «Н»; экспериментальные образцы подписей Гайсановой М.М. и Хайрус Е. – не менее 5-ти листов каждого лица; свободные образцы подписей Шаго С.Е., Гайсановой М.М. и Хайрус Е. – не менее 5-ти листов каждого лица» [94].

Або «Направляю копію постанови про призначення почеркознавчої експертизи, досліджувані документи та порівняльні зразки в матеріалах цивільної справи № Д18/98 на 140-а аркушах без виконання,

так як Вами не були представлені зразки почерку та підписів Крячко А.П., про необхідність яких був направлений запит (вих. 12/6944 від 21.11.03)» [96].

Як правило, почеркознавчі експертизи у провадженнях про шахрайство є багатооб'єктними. Тому доцільно надані документи групувати. Експерт швидше ознайомиться з матеріалами і йому буде зручніше працювати з ними на всіх стадіях дослідження. Нагадаємо, що при проведенні почеркознавчої експертизи існує п'ять стадій: попереднє дослідження; роздільне, порівняльне, оцінка результатів проведеного дослідження, формування та формулювання висновків і оформлення результатів проведеного дослідження [137; 71; 72].

Коли на дослідження надходить велика кількість документів, підписи в яких виконано від імені кількох осіб, опис загальних ознак доцільно складати в таблиці.

Так, у 2003 році старшим слідчим Дніпропетровської транспортної прокуратури у кримінальній справі, порушеній за ч. 2 ст. 190 КК України, було призначено почеркознавчу експертизу в НДЕКЦ при ГУМВС України в Дніпропетровській області. Під час дослідження експерт використовував таблицю, окремий фрагмент якої наведено нижче.

№ акта	Фамилия лиц, от имени которых исполнены подписи	Наименование общего признака			
		Транскрипция и степень связности подписи	Степень выработанности и координация движений	Темп письма	Преобладающая форма и направление движений
№ 154 за сентябрь 2001 г.	Барановский	Б – а + 2 нечитаемых элемента – росчерк	высокая	быстрый	Прямолинейно-дуговая
№ 156 на 200 грн.	Барановский	<i>Б – 3 нечитаемых петлевых элемента + росчерк – заключительный штрих</i>	высокая	быстрый	Прямолинейно-дуговая

№ 17 за январь 2001 г.	Барановский	<i>Нечеткая, Б – дуговой элемент – a + p + 2 не- читаемых эле- мента + росчерк</i>	сниже- на	сред- ний	Прямоли- нейно- дуговая
№ 71 от 18.06. 2001	Медведкин	<i>Вертикальный элемент + дуго- вой правоокру- жный элемент + 3 нечитаемых элемента - рос- черк</i>	высо- кая	быст- рый	Прямоли- нейно- дуговая
№ 210 б/д на 200 грн.	Медведкин	<i>M – e + d + v + e + d + k – u – n</i>	высо- кая	быст- рый	Прямоли- нейно- дуговая
№ 249 от 30.11. 2000	Медведкин	<i>Л-образный эле- мент + В- образный эле- мент + 2 нечи- таемых элемен- та + росчерк</i>	высо- кая	быст- рый	Прямоли- нейно- дуговая

З даного фрагмента таблиці не тільки фахівцю у сфері почеркознавства, але і слідчому легко уявити, що у представлених актах підписи виконувались від імені трьох осіб, але всі підписи мають різні загальні ознаки, тобто у стадії роздільного дослідження групувати їх неможливо.

Після порівняльного дослідження експерт, оцінивши ознаки, дійшов висновку, що всі підписи від імені Барановського були виконані різними особами, від імені Медведкіна – різними особами і від імені Сидорова – різними особами [97].

На думку Н.В. Павлової та А.В. Пахомова, висновки експертизи у разі дослідження тексту та підпису з імітацією почерку іншої особи не можуть бути категоричними [161, с. 64]. Оскільки при «конструюванні» іншого креслення, в якому відсутня більшість елементів власного почерку та підпису, взаємозумовленість особливостей руху є неочевидною [156, с. 128].

На нашу думку, з такими судженнями не можна погодитися повною мірою. По-перше, тому що в кожному конкретному випадку ек-

сперт оцінює обсяг та конструкцію графічного матеріалу, з яким буде працювати. Якщо підпис має буквену транскрипцію або окремі елементи, наслідувані від власного підпису виконавця, він має можливість ідентифікувати підпис особи. По-друге, результат почеркознавчого дослідження в більшості випадків залежить від якісно відібраних у достатній кількості зразків. По-третє, експерт робить висновок, виходячи із сукупності встановлених стійких індивідуальних ознак, які співпадають чи розрізняються, достатніх для певного висновку, а не з огляду очевидності ознак. Неможливо заздалегідь передбачити, який буде висновок при дослідженні підписів залежно від способу їх підробки (чи з імітацією підпису іншої особи, чи від імені вигаданої особи, виконання по пам'яті тощо). Враховуючи всі перелічені фактори, висновок може мати як категоричну (позитивну чи негативну) форму, так і ймовірну, або містити визначення, що провести ідентифікацію підпису не представилось можливим (з обов'язковою вказівкою на причину).

Наприклад: «Вирішити питання: «Чи виконано підписи від імені А.І. Сидорук у наданих документах Бабенком Сергієм Івановичем, Боченком Сергієм Вікторовичем чи іншою особою?» не представилось можливим, враховуючи те, що підписи є простими, становлять малий об'єм графічного матеріалу, виконані від імені вигаданої особи та в них неможливо прослідкувати стійкість окремих ознак» [98].

У випадку, коли існують певні документи, але немає зразків, проводиться дослідження на предмет встановлення одного виконавця.

Опитуванням експертів та враховуючи власний досвід роботи в НДЕКЦ в Дніпропетровській області при ГУМВС України ми з'ясували, що при розслідуванні шахрайств короткі рукописні записи досліджувались приблизно у 80 % випадків, тоді як рукописні записи тільки у 20 % ставали об'єктами почеркознавчого дослідження.

Так, при порівнянні досліджуваних тридцяти шести підписів, що є в наданих документах, зі зразками почерку та підпису Пирогова Максима Ігоревича встановлено:

А) збіги загальних ознак підпису та почерку: виробленості та координації рухів (вище середнього), темпу (середній), форми рухів (прямолінійно-дугова), розмірів, розгону, розстановки (середні), на-

хилу (правий) і таких окремих ознак (зображення 4 (а-в) та 5 (а-ж), де барвником червоного кольору однойменними цифровими позначеннями вказано окремі ознаки, що збігаються):

- кількість рухів при виконанні: 2-го елемента великої літери „К” – зменшено за рахунок відсутності заключної частини (відм. 1);
- відносне розміщення рухів по вертикалі при виконанні:
 - нижньої частини 1-го елемента великої літери „К” – нижче нижньої частини 3-го елемента (відм. 2);
 - верхньої частини 1-го елемента великої літери „К” – вище верхньої частини 2-го елемента (відм. 3);

Б) розбіжності за транскрипцією (в досліджуваних підписах: „К” + „р” + „о” („а” у варіанті) + „с” + вертикальний штрих + розчерк (– додатковий штрих у варіанті), у зразках: „П” ± „и” + вертикальний штрих + розчерк) та такими окремими ознаками (зображення 4 (а-в) та 5 (а-ж), де барвником синього кольору однойменними цифровими позначеннями вказано окремі ознаки, що різняться):

- форма рухів при виконанні: додаткового штриха 1-го елемента великої літери „К”: в досліджуваних підписах – хвиляста, у зразках – дугова (відм. 4); 2-го елемента рядкової літери „р”: в досліджуваних підписах – дугова, у зразках – хвиляста (відм. 5).

При оцінці результатів порівняльного дослідження встановлено, що ні збіжні, ні розбіжні ознаки не утворюють достатньої сукупності для будь-якого певного (позитивного чи негативного) висновку. Пояснюється це тим, що наведені ознаки, що збігаються, не утворюють індивідуальну сукупність, достатню навіть для ймовірного висновку про тотожність, оскільки є поширеними, мають низьку вагомість та належать до таких, що часто зустрічаються у підписах різних осіб.

Що стосується розбіжних ознак, то з’ясувати їх походження (чи вони є результатом варіаційності почерку Пирогова М.І., що не проявилися у наданих зразках, чи є ознаками підпису та почерку іншої особи) не вдалося у зв’язку із недостатньою кількістю порівняльного матеріалу (М.І. Пирогов відмовився від надання експериментальних зразків почерку та підпису; на запит експерта про надання додаткових вільних зразків почерку та підпису Пирогова М.І. слідство надіслало

лише два документи з малим графічним матеріалом), що не дозволило виявити ознаки в більшому обсязі та прослідкувати їх стійкість.

Тому вирішити питання: „Чи виконано Пироговим Максимом Ігоровичем, 14.11.1992 р.н., підписи від імені Красницького О.В. у таких документах: ...”? не виявилось можливим [111].

Як і при дослідженні підписів, короткі рукописні записи є вельми складними для ідентифікації. Вони представляють собою малий обсяг графічного матеріалу, зазвичай змішаний, тобто буквений і цифровий.

Що стосується рукописних текстів, то у провадженнях про шахрайства вони зустрічаються лише у 7 % випадків. Пояснити ми можемо цей факт тим, що в сучасному житті документи виконуються за допомогою комп'ютерних технологій або використовуються бланки встановленого зразка з подальшим внесенням реквізитів. При розслідуванні шахрайства рукописні тексти обсягом приблизно половини аркуша формату А-4 можна зустріти в розписах.

При розслідуванні шахрайств рукописи та підписи, виконані в незвичному стані особи, яка пише, складають приблизно 5 %. Звісно, це рукописи, виконані потерпілим, введеним шахраями в незвичний стан.

Слушною є думка Н.В. Павлової, яка зазначає, що при розслідуванні шахрайства, пов'язаного з відчуженням приватного житла, слідчі переважно призначали почеркознавчі експертизи для визначення групової приналежності виконавця рукопису (підпису), встановлення конкретного виконавця або факту виконання однією і тією самою особою різних текстів, підписів, окремих фрагментів тексту тощо. Разом з тим слідчими не повною мірою використовувалися можливості почеркознавчої експертизи для вирішення діагностичних завдань, пов'язаних зі встановленням факту впливу на виконання рукопису (підпису) незвичайних умов та стану, навмисного викривлення почерку, грамотності виконавця рукопису (підпису), статі виконавця рукопису та ін. Проте у ході розслідування злочинів даної категорії це може мати важливе значення. Встановлення факту виконання рукопису (доручення, заяви на зняття з реєстраційного обліку, договору купівлі-продажу житла тощо) у незвичайних умовах, у незвичайному стані може бути доказом примушування шахраєм до виконання якихось дій, свідчити про факт

укладення угоди у стані хвилювання, алкогольного або наркотичного сп'яніння тощо, що може істотно впливати як на кваліфікацію, так і на процес доказування взагалі [159, с. 167].

Таким чином, у кримінальних провадженнях про шахрайства об'єкти почеркознавчих експертиз можна класифікувати за частотою таким чином: підписи, виконані від імені інших осіб, – 53 %; короткі рукописні записи – 25 %; підписи, виконані від імені вигаданих осіб, – 10 %; рукописні тексти – 7 %; рукописи та підписи, виконані в незвичному стані особи, яка пише, тощо – 5 % (Додаток А).

Звернемо увагу, що підписи, що перетинаються з відбитками печаток, бланком документа, та підписи, виконані за допомогою технічної підготовки, в наведений перелік ми не включали, тому що вони є об'єктами техніко-криміналістичної експертизи документів.

3.2. Особливості призначення та проведення технічної експертизи документів

Під час призначення технічної експертизи документів слідчі припускаються такої поширеної помилки, як постановка великої кількості питань, які необхідно вирішити експерту (наприклад: яким способом виготовлено відбиток кліше круглої печатки в договорі; чи не виготовлено воно шляхом малювання; чи не виготовлено воно за допомогою копіювально-розмножувальної техніки; чи не виготовлено воно за допомогою вологого копіювання; чи не виготовлено воно шляхом монтажу). Така ситуація не сприяє швидкому дослідженню і не впливає на якість. Згідно із методиками проведення даного виду досліджень [131; 133; 138; 139; 140; 141; 143], експерт, відповівши на перше запитання, зобов'язаний вказати, яким саме чином виготовлено об'єкт дослідження. В результаті за таких обставин відбувається збільшення строків проведення експертизи. Адже відповідно до Закону України «Про судову експертизу», строки проведення експертизи визначаються багатооб'єктністю та кількістю питань, поставлених перед експертом на дослідження.

При розслідуванні шахрайств техніко-криміналістична експер-

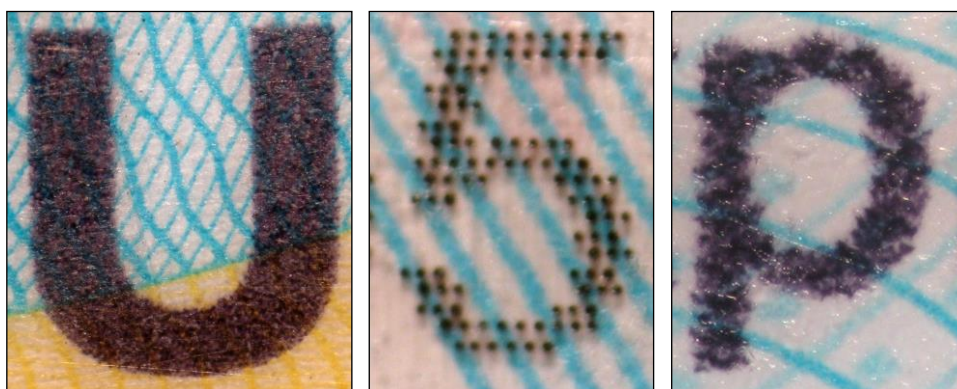
тиза документів включає загальноприйняті дослідження матеріалів документів та дослідження реквізитів документів і вирішує ідентифікаційні та діагностичні задачі.

Проаналізувавши думки провідних вчених-криміналістів, можемо зазначити, що на сучасному етапі система техніко-криміналістичного дослідження документів включає: техніко-криміналістичне дослідження бланків документів і матеріалів, використаних при їх виготовленні та заповненні реквізитів; техніко-криміналістичне дослідження документів зі зміненим первісним змістом; техніко-криміналістичне дослідження печаток та штампів, їхніх відбитків; техніко-криміналістичне дослідження документів з метою відновлення змісту; техніко-криміналістичне дослідження текстів, виготовлених з використанням друкарських машинок, сучасних друкувальних приладів і копіювальних апаратів; техніко-криміналістичне дослідження грошей; техніко-криміналістичне дослідження пластикових платіжних засобів [166; 47].

З розвитком науково-технічних досягнень ця система постійно змінюється. Наприклад, техніко-криміналістичне дослідження пластикових платіжних засобів ще 15 років тому не застосовувалось. У сучасному житті при вчиненні шахрайств використовуються пластикові картки, сучасні друкувальні прилади і копіювальні апарати, натомість зовсім не використовуються звичайні друкарські машинки, мастичні печатки тощо. Науково-технічний прогрес сприяє застосуванню більш досконалих способів фальсифікації документів. Для того щоб підробити документ шляхом монтажу, раніше клеювалися частини інших документів, а потім окремі частини «дороблялися» шляхом внесення класичних часткових змін, таких як підчистка, дописка, домальовка, травлення, змивання. Виявити ознаки такої підробки було нескладно. Але з появою копіювально-розмножувальної техніки вказаний спосіб підробки використовується для виготовлення проміжного документа, з якого потім робиться електрофотографічна копія. Ще одним варіантом, який використовують шахраї, є сканування оригіналу документа з комп'ютерною обробкою та роздрукуванням на струменево-крапельному чи лазерному принтері. В указаному способі труднощі полягають у тому, що різноманітні комп'ютерні програми

типу «Fotochor» дозволяють внести зміни в документ і не залишити будь-яких ознак цих змін.

Наведемо приклад. На дослідження були надані документи, вилучені в ході проведення обшуку домоволодіння за місцем мешкання К. Експертним дослідженням було встановлено, що три бланки свідоцтв про реєстрацію транспортного засобу із серійними номерами бланків СРГ № 00000, СРД № 00000 та САЕ № 00000 відповідають за своїми характеристиками бланкам свідоцтв про реєстрацію ТЗ, виготовленим на підприємствах ТОВ „Знак” Консорціуму „ЄДАПС”.

Один бланк свідоцтва про реєстрацію транспортного засобу із серійним номером бланка СХТ № 00000 відповідає за своїми характеристиками бланкам свідоцтв про реєстрацію ТЗ встановленого зразка (виготовленим на Поліграфічному комбінаті „Україна” в 2015 році). Зображення лицевих та зворотних боків бланків посвідчень водія із серійними номерами бланків ПВВ № 125115 та ПВБ № 105882 виготовлено поліграфічним способом з використанням форм плоского офсетного друку. Зображення серійних номерів бланків з реквізитами виготовлювача бланків посвідчень отримано способом лазерного гравіювання на пластику.

У первинний зміст свідоцтва про реєстрацію ТЗ із серійним номером бланка СРГ № 00000 було внесено зміни шляхом видалення первинних персональних даних разом із голографічною плівкою з поверхонь бланків.

У первинний зміст трьох свідоцтв про реєстрацію ТЗ із серійними номерами бланків СРД № 00000, САЕ № 00000, СХТ № 00000 могли бути внесені зміни шляхом видалення персональних даних разом із голографічною плівкою з поверхонь бланків. Вирішити питання в категоричній формі є неможливим у зв'язку із тим, що виявлені ознаки можуть свідчити як про внесення змін шляхом видалення голографічної плівки (разом із персональними даними), так і про їх виникнення під час персоналізації документа або його експлуатації [117].

Як зазначає О.В. Шведова, у зв'язку з тим, що технічне удосконалення і різноманіття типів, родів, видів, моделей сучасних друкувальних пристроїв суттєво вплинуло на загальнометодичний підхід криміналістичного дослідження документів, необхідно детальніше вивчати їх основні характеристики і властивості, принцип дії, вузли і механізми, а також ознаки, які свідчать про виготовлення документа на друкувальному пристрої певного типу, виду, моделі, знання яких необхідне експерту для подальшого вирішення поставлених завдань [207, с. 188].

На технічну експертизу документів надаються різноманітні об'єкти (акцизні марки, банкноти, свідоцтва, нотаріальні бланки, відбитки печаток тощо), для дослідження яких застосовуються як загальні методики, так і вузькі за напрямками, а також методичні рекомендації, інформаційні листи тощо [44; 170; 151; 147; 77; 75; 74; 56].

При розслідуванні шахрайств з використанням документів значне місце займає дослідження підписів, підроблених різним шляхом. Технічна підробка підпису, як зазначає В.Ю. Шепітько, являє собою наслідування почерку особи, від імені якої виконується підпис, або з використанням різних технічних засобів. Підпис може бути підроблений шляхом: 1) виконання підпису звичайним наслідуванням іншої особи; 2) копіюванням підпису «на просвіт»; 3) передавлювання через копіювальний папір; 4) передавлювання дійсного підпису загостреним предметом на інший документ з подальшим обведенням;

5) виготовлення факсиміле зі справжнього підпису; 6) використання комп'ютерних можливостей сканування справжнього підпису з подальшим принтерним роздрукуванням на документі [208, с. 100]. Також В.В. Бірюков додатково виділяє копіювання перенесенням барвника штрихів підпису-оригіналу [90, с. 183].

Зазначимо, що у разі виконання підпису з наслідуванням почерку іншої особи проводиться почеркознавче дослідження, і за наявності відповідного порівняльного матеріалу зазвичай нескладно провести ідентифікаційне дослідження. Але якщо наявна підробка підпису з використанням технічних засобів, проводиться техніко-криміналістична експертиза документів. У даному випадку ідентифікація такого підпису ускладнюється або є зовсім неможливою, тому що ознаки почерку виконавця не відображаються.

Складною є ситуація, коли на дослідження надаються не оригінали документів з підписами та короткими рукописними записами, а їх копії. Спочатку вирішується питання стосовно монтажу. Особливо звертається увага на ознаки перетинання рукописів, підписів з відбитками печаток (штампів), лініями графлення, друкованим текстом, текстом бланка тощо. При категоричній негативній формі висновку є можливим подальше почеркознавче дослідження. Так, у 2005 році при розслідуванні шахрайства у сфері нерухомості оперуповноваженим ДСБЕЗ УМВС України в Дніпропетровській області було зроблено ксерокопії ряду документів, у тому числі трудової книжки. У процесі кримінального провадження оригінал трудової книжки був знищений шахраями. Тому на вирішення експертизи були поставлені питання стосовно копій документа. Експерт надав відповідь у категоричній формі: «Оригіналом для копіювання підпису у графі «Підпис директора» у трудовій книжці, копія якої надана на дослідження, послужив підпис, виконаний громадянином Н.». Суд, допитавши експерта, прийняв такий висновок як доказ.

У практиці проведення експертиз проблемним питанням є дослідження відбитків печаток та штампів. Раніше штемпельно-граверні майстерні діяли згідно з Інструкцією про порядок видачі міністерствам та іншим центральним органам виконавчої влади, підприємствам, установам, організаціям, господарським об'єднанням

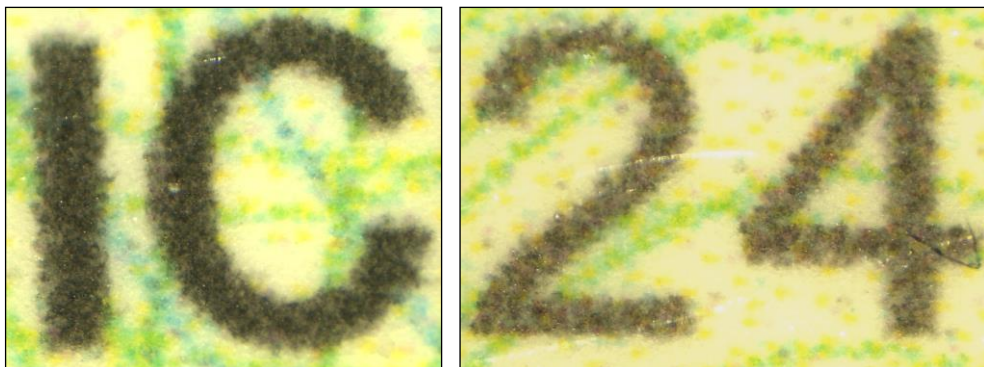
та громадянам дозволів на право відкриття та функціонування штемпельно-граверних майстерень, виготовлення печаток і штампів, Порядком видачі дозволів на оформлення замовлень на виготовлення печаток і штампів, а також наказом «Умови і правила провадження діяльності з відкриття та функціонування штемпельно-граверних майстерень, виготовлення печаток і штампів» [172]. Експерти мали інформацію стосовно технологій виготовлення печаток та штампів, знали вимоги, які до них висувалися, і мали можливість за певними ознаками відрізнити кліше одне від одного. Ситуація ускладнилася після скасування наказом МВС № 5 від 11.01.2011 вказаної Інструкції, що сприяло законодавчій нерегульованості. Новітні технології дозволяють застосовувати легке у користуванні обладнання для виготовлення кліше печаток та штампів сучасними способами, яке використовують у своїй злочинній діяльності і шахраї. Все це негативним чином впливає не тільки на роботу експертів, а і підвищує рівень злочинності, зокрема сприяє вчиненню шахрайств.

Основними сучасними способами виготовлення печаток та штампів є такі: фотополімерний спосіб; лазерне гравірування по гумі (з використанням апаратів LaserGraver, Basel-Sheel, TROTEC тощо); вулканізація гуми з матриць, які отримані у процесі фрезерування [76; 139; 138].

Виготовлення підробок вказаними способами потребує певних матеріальних витрат. Чим більшою є майбутня вигода, тим більше часу і коштів шахраї витрачають на підробку і тим якіснішою є остання. Нерідко злочинці використовують більш прості загальнодоступні способи. Серед них ми можемо виділити малювання відбитка печатки безпосередньо на документі, малювання на кліше з подальшим нанесенням на документ, вологе копіювання, перенесення відбитка зі справжнього документа в підроблений за допомогою різних кліше (яйце, відфіксований фотопапір), із застосуванням поліграфічних форм плоского або високого друку, із застосуванням копіювально-розмножувальної техніки.

Наприклад, при мікроскопічному дослідженні бланка свідоцтва з використанням мікроскопа МБС-10 (при збільшеннях 8-32^X, застосо-

вуючи кососпрямоване та розсіяне освітлення), у штрихах усіх зображень бланка свідоцтва встановлено такі ознаки (зображення 3-а, б):

- нерівномірний розподіл барвника у штрихах;
- барвник розміщений тонко, рівномірно;
- відсутній барвний бортик по периметру штрихів;
- відсутня зернистість структури барвника;
- точки мають нерівні краї (форму плям);
- нечіткі, нерівні краї штрихів і ліній;
- розміри окремо взятих точок приблизно однакові.

Сукупність встановлених ознак дозволяє дійти висновку, що всі зображення лицевого та зворотного боків бланка (в тому числі його серійний номер) свідоцтва про реєстрацію транспортного засобу із серійним номером 00000, зареєстрованого 31.01.2012 на ім'я „В”, нанесені способом струминного друку за допомогою кольорової копіювально-розмножувальної техніки струминного типу (струминний принтер, копіювальний апарат тощо) [114].

У кримінальних провадженнях про шахрайства для встановлення справжності документів виникає необхідність вирішити питання стосовно їх часу виконання (давності), тобто встановлюється абсолютний або відносний вік документа. При встановленні абсолютного віку документу йдеться про зіставність дати, вказаної у документі, зі справжнім часом його виготовлення.

Для встановлення відносної давності виконання документа вивчаються документи в цілому, їх окремі частини на предмет вирішення питання про послідовність їх нанесення. Одночасно можна провести дослідження на послідовність нанесення штрихів підписів, відбит-

ків печаток, ліній графлення, що перетинаються між собою [141]. Залежно від застосованих методів дослідження може виникати необхідність у додатковому проведенні хімічної експертизи. Так, експерту на дослідження було надано амбулаторну картку померлого М., квартирою якого заволоділи шахраї. Експерт після ретельного вивчення досліджуваного документа прийняв рішення застосувати хімічний метод дослідження (з використанням розчину магнію та цинку), для чого спочатку знадобилося провести хімічне дослідження складу фарбників, якими були виконані рукописні записи амбулаторної картки, а потім встановлювати відносний вік частин документа.

Встановлення давності виконання документів є дуже складним дослідженням, але дозволяє встановити факти, які іноді неможливо встановити іншим шляхом.

Як свідчить експертно-слідча практика, у справах про шахрайства нерідко виникає потреба у призначенні комплексних почеркознавчих та техніко-криміналістичних експертиз. Зазвичай слідчого цікавлять не тільки відбитки печаток, штампів, способи виготовлення бланків документів, а і дані, внесені рукописним способом.

Так, у ході проведення досудового розслідування було винесено постанову про призначення комплексної судової технічної експертизи документів та судової почеркознавчої експертизи. Проведеним дослідженням було встановлено:

1) підпис у графі „Приватний нотаріус” в копії витягу з Державного земельного кадастру про земельну ділянку НВ-1201356582014 на аркуші № 5 виконаний Працевич Вікторією Василівною;

2) підпис у графі „Приватний нотаріус” в копії державного акта на право власності на земельну ділянку серії ЯЕ № 976373 від 30.12.2010 – виконаний Працевич Вікторією Василівною;

3) підпис у графі „Приватний нотаріус” в копії витягу з Державного реєстру правочинів № 9769294 від 08.04.2011 – виконаний Працевич Вікторією Василівною;

4) два відбитки круглої гербової печатки приватного нотаріуса Працевич Вікторії Василівни, що нанесені на копію витягу з Державного земельного кадастру про земельну ділянку НВ-1201356582014, – нанесені круглою гербовою печаткою приватного нотаріуса Працевич Вікторії Василівни, зразки відбитків якої надано на дослідження;

5) відбиток круглої гербової печатки приватного нотаріуса Працевич Вікторії Василівни, що нанесений на копію Державного акта на право власності на земельну ділянку серія ЯЕ № 976373 від 30.12.2010, – нанесений круглою гербовою печаткою приватного нотаріуса Працевич Вікторії Василівни, зразки відбитків якої надано на дослідження;

б) відбиток круглої гербової печатки приватного нотаріуса Працевич Вікторії Василівни, що нанесений на копію витягу з Державного реєстру правочинів № 9769294 від 08.04.2011, – нанесений круглою гербовою печаткою приватного нотаріуса Працевич Вікторії Василівни, зразки відбитків якої надано на дослідження [104].

Таким чином, нами були узагальнені способи змін початкового змісту документів при розслідуванні шахрайств, але зазначений перелік не є вичерпним, оскільки способи шахрайства постійно удосконалюються, і залежно від них змінюються види техніко-криміналістичних досліджень документів. У кримінальних провадженнях про шахрайства об'єктами технічних експертиз документів є: відбитки кліше печаток (штампів); підписи, що перетинаються з відбитками печаток, бланком документа; підписи, виконані за допомогою технічної підготовки; безпосередньо бланк документа тощо.

Нерідко призначається комплексна експертиза – почеркознавча та технічна експертиза документів. Тоді до вищезазначених об'єктів додаються підписи та короткі рукописні записи.

3.3. Інші види судових експертиз та оцінка висновку експерта

Однією із судових експертиз, які найчастіше призначаються при розслідуванні шахрайств, є комп'ютерно-технічна. Загальноприйнятими є три види комп'ютерно-технічної експертизи: експертиза технічних комп'ютерних засобів; експертиза даних; експертиза програмного забезпечення [163, с. 165].

Проведеним аналізом експертних висновків ми встановили, що об'єктами дослідження зазвичай є комп'ютерні носії інформації (на-

копичувачі на жорстких магнітних дисках, твердотільні накопичувачі, флешнакопичувачі, диски для лазерних систем зчитування) – 46 %, сервери – 3 %, системні блоки персональних комп'ютерів – 14 %, портативні комп'ютери – 21 %, планшетні комп'ютери – 11 %, відеореєстратори – 5 % тощо (Додаток А).

У разі необхідності проведення у стислі терміни дослідження значної кількості різноманітної комп'ютерної техніки (жорсткі диски, системні блоки, ноутбуки тощо) необхідно визначати першочерговість та пріоритети дослідження наданих об'єктів, тобто розмежовувати об'єкти за групами та призначати експертизи за окремими постановами.

На підставі анкетування працівників експертних установ встановлено, що під час призначення комп'ютерно-технічної експертизи непоодинокими є випадки зупинення проведення експертного дослідження. Серед причин виділено: вирішення завдань правового, довідкового характеру або постановка питань, які виходять за межі компетенції експерта цієї галузі знань, або відсутність конкретизації, якого змісту чи з яким зображенням необхідно встановити видалені файли. Перелік орієнтовних питань досить повно розглядався в науковій літературі і зазвичай не відрізняється у кримінальних провадженнях про шахрайства від кримінальних проваджень щодо інших злочинів. На підставі нормативно-правових актів та думок вчених ми сформулювали приблизний перелік питань:

– чи містяться на накопичувачі наданого системного блока персонального комп'ютера файли, які містять ключові критерії: «ставка», «казино», «superomatic», «букмекерська контора»?

– чи містяться на накопичувачі наданого системного блока персонального комп'ютера файли таких форматів (зазначити перелік категорій файлів: графічні файли, відеофайли, файли електронних повідомлень, або розширення файлів .doc, .xls, .pdf та ін.)?

– чи є на наданих об'єктах дослідження можливість підключення до мережі Інтернет?

– чи наявна у браузері комп'ютера історія відвідування інтернет-ресурсів, якщо так, то яка та за який період?

– чи містяться на накопичувачі наданого системного блока пер-

сонального комп'ютера облікові дані користувача для доступу до інтернет-ресурсу (зазначити, якого, наприклад «vk.com» або «ok.ru»)?

– чи присутні або встановлені на накопичувачі наданого системного блока персонального комп'ютера програмні продукти: «Superomatic», «Igrosoft», «OkCasino»?

– чи присутні на носії даних відеореєстратора «Dahua» записи системи відеоспостереження за період часу? [142; 162].

Проте перед призначенням судової експертизи необхідно обов'язково застосовувати консультаційно-довідкову форму використання спеціальних знань, зазвичай з експертом з проведення комп'ютерно-технічних досліджень Експертної служби МВС України. Серед помилок у питаннях експерту поширеними є такі: «Чи працює жорсткий диск?» (для відповіді не потребується спеціальних знань), «Чи містяться бухгалтерські документи на жорсткому диску?» (потрібно вказати, які саме, тому що питання виходить за межі компетенції експерта), «Чи знаходиться на комп'ютері видалена інформація?» (видаленої інформації на комп'ютері безліч, необхідно конкретизувати «інформація, що має текст...» або певні зображення).

Наприклад, під час призначення комплексної експертизи (комп'ютерно-технічної експертизи та технічної експертизи документів) за експертними спеціальностями 10.9 „дослідження комп'ютерної техніки та програмних продуктів” та 2.3 „дослідження друкарських форм та інших засобів виготовлення документів” слідчий поставив такі питання:

1) чи маються на вилученій комп'ютерній техніці, а саме: системному блоці без бокової кришки марки «Step» та системному блоці без двох бокових кришок марки «LG», та цифрових носіях інформації, а саме: жорсткому диску «Samsung» p/n 0881j1cx554084, «Western Digital» s/n wmam9cfz8861, «Samsung» f/n 1375j1fa167786 P/V FS, «Samsung» S/N 520Bj90B449109, «Western Digital» W1600JS-00MHBO у пластиковому футлярі, жорсткому диску марки «Samsung» 016j20KB04488, зображення (файли із зображеннями) грошових купюр, схожих на грошові купюри Національної валюти України та доларів США?

2) якщо так, то чи отримано зображення на лицевих та зворот-

них сторонах фрагментів паперу, вилучених під час проведення обшуку за адресою: м. Дніпропетровськ, вул. Коробова, 20 кв. 2, за допомогою даних електронних файлів та принтерів, вилучених у Репченко А.В. за адресою: м. Дніпропетровськ, вул. Коробова, 20 кв. 2? [107].

При експертному дослідженні телефонних пристроїв, окрім інформації в телефонній книзі, доцільним є дослідження історії переписок, роботи в мережі Інтернет, підключення до базових точок WI-FI тощо. Водночас при великій кількості об'єктів під час призначення експертизи рекомендовано ділити їх на групи, що дозволить прискорити виконання експертного дослідження.

Економічні експертизи зазвичай є багатооб'єктними та потребують використання консультаційно-довідкової допомоги та проведення ревізій. Разом з постановою (ухвалою) про призначення експертизи експертові слід надати документи бухгалтерського обліку, які містять відомості – вихідні дані для вирішення поставлених питань. Такими документами можуть бути: прибуткові та видаткові накладні, ордери, звіти матеріально відповідальних осіб, картки складського обліку, касові книжки, матеріали інвентаризації, акти ревізій, таблиці, наряди, акти приймання виконаних робіт, трудові договори, розрахункові платіжні відомості, виписки банку, платіжні доручення і вимоги, договори про матеріальну відповідальність, накопичувальні (оборотні) відомості, журнали-ордери, меморіальні ордери за балансовими рахунками, головні книги, баланси та інші первинні та зведені документи бухгалтерського обліку і звітності [71; 72; 73].

За нормами чинного КПК процесуальними джерелами доказів поряд з показаннями, речовими доказами, документами, є і висновок експерта (ст. 84). Останній законодавець визначає як «докладний опис проведених експертом досліджень та зроблені за їх результатами висновки, обґрунтовані відповіді на запитання, поставлені особою, яка залучила експерта, або слідчим суддею чи судом, що доручив проведення експертизи» (ст. 101).

Як справедливо зазначає М.Г. Щербаковський, висновок експерта повинен розглядатися в двох аспектах. З одного боку, це письмовий акт, в якому описано дослідницькі процедури, доведено

проміжні результати та обґрунтування кінцевих висновків. Логіка висновку експерта така, що вона відображає весь хід та результати проведеного ним дослідження. З іншого – це процесуальний документ, котрий повинен складатися відповідно до положень кримінально-процесуального законодавства [212, с. 161]. У висновку експерта, як у джерелі доказу, науковець виділяє зміст (висновок, що обґрунтований проведеним експертом дослідженням та його професійною оцінкою фактів дійсності) та форму (висновок як процесуальний акт).

Хоча висновок експерта і не має ніяких переваг перед іншими доказами, але відрізняється суттєвою специфікою. Стаття 4 ЗУ «Про судову експертизу» гарантує незалежність судового експерта та правильність його висновку. Незалежність судового експерта та правильність його висновку забезпечуються: процесуальним порядком призначення судового експерта; заборонаю під загрозою передбаченої законом відповідальності втручатися будь-кому у проведення судової експертизи; існуванням установ судових експертиз, незалежних від органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування та суду; створенням необхідних умов для діяльності судового експерта, його матеріальним і соціальним забезпеченням; кримінальною відповідальністю судового експерта за дачу свідомо неправдивого висновку та відмову без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків; можливістю призначення повторної судової експертизи; присутністю учасників процесу у передбачених законом випадках під час проведення судової експертизи [66].

З цього приводу В.М. Ревака зазначає, що, на відміну від інших видів доказів, знання, викладені у висновку експерта, мають більше гарантій достовірності. Науковець пояснює наведене твердження рядом об'єктивних факторів: незацікавленістю й об'єктивністю експерта, науковим характером відомостей, що містяться у висновку, відображенням у висновку всього шляху формування цього знання, можливістю через іншого експерта повторно перевірити результати первісної експертизи і т.ін. [182, с. 153]. Разом з тим для того, щоб фактичні дані, що містяться у висновку експерта, набули статусу доказу та

мали безсумнівне походження, його змісту необхідно приділити достатньо уваги.

Відповідно до криміналістичної літератури, структура висновку експерта є такою: вступна частина; дослідна або дослідницька частина; синтезуюча частина; підсумки; додатки (таблиці, малюнки тощо) [58; 71; 72].

Аналіз судово-слідчої практики та анкетування працівників практичних підрозділів ОВС свідчать про те, що в більшості випадків слідчий та суддя не заглиблюються в дослідну та синтезуючу частини висновку. Непоодинокими є випадки, коли спочатку вивчаються підсумки, їх відповідність поставленим питанням та іншим доказам у провадженні, потім наявність необхідних реквізитів та дотримання інших процесуальних вимог. Такі факти були відмічені у категоричних висновках і, навпаки, прямо протилежні – в імовірних висновках та висновках «не представляється можливим». Тобто слідчий вивчав дослідну частину.

Також було встановлено, що під час призначення ідентифікаційних експертиз у 90 % випадків слідчих цікавлять підсумки проведеного дослідження. У випадку призначення діагностичних та класифікаційних експертиз 83 % працівників слідчих підрозділів наголошують на значенні одержаної інформації для організації розслідування дослідної частини. Водночас при опитуванні експертів ними було зазначено, що при допиті в судовому засіданні питання про методи дослідження ставили підсудні особи.

Безперечно, слідчий оцінює висновок експерта для того, щоб мати доказове значення, орієнтовне чи пошукове. Проте він не має відповідного обсягу знань, достатніх для оцінки правильності та якості проведених досліджень, застосованих методів тощо. З цього приводу Н.І. Клименко наголошує, що висновок експерта може мати вирішальне значення для розкриття злочину на початковому етапі розслідування, проте коли будуть отримані прямі докази, висновок експерта втрачає цінність і враховується тільки поряд із іншими доказами [81, с. 162].

Слід зазначити, що доказом у справі є весь документ у цілому, тобто весь висновок експерта, у якому містяться наведені в ньому ві-

домості й отримані у процесі експертного дослідження фактичні дані, спрямовані на вирішення поставлених питань. Тобто проміжні висновки та проміжні дані самі по собі не можуть бути доказами окремо від процесуально оформленого висновку.

У свою чергу, В.М. Ревака зазначає, що проміжні дані і проміжні висновки можуть бути використані слідчим чи судом без кінцевих висновків і незалежно від них, наприклад, як інформація для ухвалення рішення про проведення слідчих дій, для висування версій і т.ін. Повне заперечення значення проміжних даних і висновків може призвести до невикористання тієї важливої інформації, яка може міститися у висновках і даних, що повідомляються експертом [182, с. 146].

Структура висновку експерта визначає його зміст, який відображений у КПК України та підзаконних нормативно-правових актах таким чином: коли, де, ким (ім'я, освіта, спеціальність, свідоцтво про присвоєння кваліфікації судового експерта, стаж експертної роботи, науковий ступінь, вчене звання, посада експерта) та на якій підставі була проведена експертиза; місце і час проведення експертизи; хто був присутній при проведенні експертизи; перелік питань, що були поставлені експертові; опис отриманих експертом матеріалів та які матеріали були використані експертом; докладний опис проведених досліджень, у тому числі методи, застосовані у дослідженні, отримані результати та їх експертна оцінка; обґрунтовані відповіді на кожне поставлене питання [120, с. 56].

Однак слід звернути увагу на одне з найбільш дискусійних питань, яке зустрічається в експертно-слідчій практиці при розслідуванні шахрайств: на повноту інформації, яка викладена у висновку експерта. Враховуючи, що серед шахраїв зустрічаються особи з високим інтелектуальним рівнем розвитку, а інформація, що міститься у дослідній частині висновку експерта, має специфічний характер, то може бути використана ними у подальших злочинних цілях.

Згідно із загальними вимогами до викладення дослідної частини і з метою обґрунтування кінцевих висновків, як зазначає С.П. Лапта, експерт повинен ретельно описати хід і результати дослідження, тобто, по суті, – спосіб виготовлення обмежених або заборонених до обі-

гу об'єктів [122, с. 40]. Ми приєднуємося до думки науковця та вважаємо доцільним складати один із екземплярів висновку у скороченому вигляді, який буде надаватися стороні – замовнику експертизи. Другий екземпляр повинен складатися у розгорнутому вигляді, де у дослідній частині будуть докладно викладені всі процеси, методи дослідження, ознаки, на яких ґрунтується висновок. Повний екземпляр повинен зберігатися в архіві експертної установи, де з ним може ознайомитися слідчий у разі потреби.

Слушною є думка М.Г. Щербаковського, що питання про те, з яким ступенем деталізації повинно викладатися дослідження, проведене експертом, вирішується у кожному конкретному випадку окремо. Методи, що застосовуються, можуть бути тільки перелічені, якщо вони широко відомі та апробовані експертною практикою. При цьому посилання на метод супроводжується вказівкою його режиму та параметрів. Якщо метод недостатньо відомий, потрібно вказувати довідкову літературу, матеріали, що фіксують апробацію та впровадження даного методу (методики) [212, с. 168].

Перевірити або уточнити окремі положення висновку експерта можна завдяки використанню інших форм спеціальних знань, наприклад таких, як консультація або присутність слідчого під час проведення експертизи.

На доцільності присутності слідчого при виконанні експертиз наголошує В.М. Махов. Він виділяє такі позитивні моменти зазначеного аспекту: отримання інформації про проміжні результати, надання експерту додаткової інформації, що дозволяє запобігти призначенню додаткових експертиз та допиту експерта [126, с. 203].

У свою чергу, С.М. Стахівський зазначає, що слідчий завдяки присутності при проведенні експертизи: одержує додаткові можливості для оцінки висновку експерта; може роз'яснити експертові поставлені запитання, звернувши його увагу на дані (відомості), яких експерт не враховує, на необхідність повної фіксації перебігу і результатів дослідження; з'ясувати необхідність подання матеріалів чи призначення додаткової експертизи; звернути увагу експерта на вимоги закону, що є обов'язковим для виконання; з'ясувати необхідність збирання нових доказів; надати допомогу

експертів в одержанні і фіксації пояснень обвинуваченого [196, с. 57].

Ще одним аргументом на користь скороченого варіанта висновку експерта є особова справа, котра оформлюється при проведенні експертиз у державних експертних установах на кожен висновок експерта. Відповідно до практики цих установ, вона комплектується такими документами: облікова картка (де містяться дані про експерта, термін виконання експертизи, вид експертизи тощо), копія постанови про призначення експертизи (відношення або заяви), опис об'єктів та речових доказів, договір на проведення досліджень (випробувань), протокол проведення дослідження, копія висновку експертизи (копія супровідного листа, копія рахунка за проведені дослідження), дані первинних спостережень, лист переговорів з ініціаторами проведення досліджень (випробувань) та інші документи за необхідності (Додаток В). Ці матеріали також зберігаються в архіві експертної установи.

Окрім того, кримінальним процесуальним законодавством передбачено, що кожна сторона має право звернутися до суду з клопотанням про виклик експерта для допиту під час судового розгляду для роз'яснення чи доповнення його висновку. Також суд має право призначити одночасний допит двох експертів для з'ясування причин розбіжностей у висновках. Тобто можна допитувати експертів, залучених для проведення експертизи, як стороною захисту, так і обвинувачення. Крім того, сторони кримінального провадження мають можливість надавати відомості стосовно допитуваного експерта, що дає можливість суду та сторонам кримінального провадження об'єктивно оцінити надані висновки та кваліфікацію експертів. Відповідно до КПК України, у своєму висновку експерт має право зазначити відомості, які мають значення для кримінального провадження і з приводу яких сторона-замовник не ставила питання.

Так, експертом НДЕКЦ при ГУМВС України в Дніпропетровській області була проведена техніко-криміналістична експертиза, призначена у кримінальному провадженні за фактом шахрайства з фінансовими ресурсами. На експертизу були винесені питання стосовно відбитків печатки на представленому договорі. У процесі їх досліджен-

ня експерт звернув увагу на підпис, виконаний від імені бухгалтера. Було встановлено, що підпис виконано за допомогою технічної підготовки, а саме перемальовано на просвіт. Експерт зазначив результати дослідження у висновку, завдяки чому у слідчого розширилась доказова база, а процесуальний статус бухгалтера змінився зі свідка на підозрюваного [99].

Непоодинокими є випадки, коли слідчий сам робить певний умовивід завдяки наявним ознакам, що видимі неозброєним оком. Та без оцінки експерта, його наукового тлумачення на основі спеціальних пізнань вони не можуть бути обґрунтовані і виконувати роль доказу. Безперечно, нове знання у висновку експерта одержується за рахунок логічної обробки вихідних даних (стан об'єктів, їх ознаки за кількісними та якісними показниками тощо) і є опосередкованим знанням.

Так, під час проведення огляду місця події за фактом шахрайства у приміщенні, що використовувалось шахраями як офіс, слідчий СУ ГУМВС України в Дніпропетровській області виявив декілька договорів купівлі-продажу квартир, в яких були наявні ознаки підчистки у місцях розташування знаків дати. Виявлені ознаки він зафіксував у протоколі, але потім призначив техніко-криміналістичну експертизу документів. У процесі дослідження експерт виявив та зафіксував ознаки підчистки, встановив попередній зміст цифрових записів та дав наукове обґрунтування своєму висновку [100].

Як зазначає В.Д. Юрчишин, оцінка тісно пов'язана з перевіркою та дослідженням доказів. Розмежувати оцінку, перевірку та дослідження доказів можна відповідно до мети їх застосування у процесі доказування. Мета оцінки висновку експерта полягає у визначенні фактів, обставин, з метою встановлення яких за допомогою спеціальних знань і була призначена та проведена судова експертиза. Під метою дослідження висновку експерта слід розуміти його безпосереднє сприйняття, вивчення та аналіз його змісту. Метою перевірки висновку є порівняння отриманих експертом даних, проміжних і остаточних висновків з іншими доказами у кримінальній справі. Доцільно виділити дві сторони оцінки висновку експерта, які мають бути взаємопов'язані та взаємообумовлені між собою: логіко-процесуальну та

спеціальну оцінку експертного висновку у кримінальному процесі [215, с. 173].

Отже, з урахуванням сказаного, чинного законодавства та думок провідних вчених, визначимо критерії оцінки експертного висновку при розслідуванні шахрайств. По-перше, це перевірка дотримання вимог закону при призначенні експертизи. Вирішується питання щодо компетенції експерта. Зазвичай проблем не виникає, якщо проведення експертизи доручено державній експертній установі. Та особливій перевірці підлягають експерти приватних експертних установ на наявність вищої освіти, кваліфікаційного свідоцтва, реєстраційного номера тощо. Вирішується питання, чи не підлягає експерт відводу, чи дотримано права учасників процесу при призначенні та провадженні експертизи, чи не порушувався процесуальний порядок при одержанні зразків для експертизи, чи дотримано процесуальну форму висновку експерта та чи є всі необхідні для цього реквізити. Так, непоодинокими є випадки, коли на вирішення техніко-криміналістичної експертизи документів сталять питання: «Чи є документ справжнім?» або «Чи є грошові знаки підробкою?». В наведених прикладах перед експертом поставлено правові питання, вирішення яких заборонено чинним законодавством. У даному випадку експерт повертає постанову про призначення експертизи без виконання або слідчий повинен переформулювати питання таким чином: "Яким способом виконано бланк документа, наданого на дослідження? Чи відповідає він встановленим зразкам?", «Яким способом виготовлено грошові знаки, надані на дослідження? Чи не виготовлені вони підприємством, яке здійснює випуск даних грошових знаків?».

По-друге, перевірка справжності та достатності досліджуваних речових доказів і зразків, під час якої оцінці підлягають їхні справжність, придатність для проведення досліджень і достатність для того, щоб дати висновок. По-третє, оцінка наукової обґрунтованості експертної методики та правомірності її застосування в конкретному випадку. По-четверте, перевірка і оцінка повноти висновку експерта. По-п'яте, логічна обґрунтованість ходу та результатів експертного дослідження. По-шосте, зв'язок результатів експертного дослідження з певним кримінальним провадженням. По-сьоме, відповідність виснов-

ків експерта наявним у провадженні доказам, тобто оцінка експертного висновку сукупно з іншими доказами [212; 185; 193].

Але вважаємо за потрібне визначити восьмий критерій – перевірка висновку експерта. Цей критерій має значення коли існують певні розбіжності між висновком експерта та іншими матеріалами кримінального провадження або висновок експерта наданий у імовірній формі тощо. Перевірка може відбуватися різними способами, ми звертаємо увагу на перевірку шляхом слідчого експерименту та допиту експерта слідчим чи у суді.

Як зазначав А.В. Дулов, слідчий експеримент повинен зазначатися не тільки як засіб перевірки та закріплення показань свідків та обвинувачених. Слідчий експеримент має право и повинен знайти своє застосування як дійовий засіб оцінки правильності висновку експерта. Можливість застосування слідчого експерименту для оцінки висновку експерта обумовлюється тим, що для обґрунтування своїх підсумків експерти повинні посилатися на певні положення в науці, правильність яких дуже часто можна перевірити (поряд з іншими можливостями) шляхом організації слідчого експерименту [59, с. 174]. Звичайно, не завжди існує така можливість, тому саме допит експерта (особливо у суді) має вирішальне значення і є логічним закінченням оцінки висновку експерта.

Наприклад: експерт надав слідчому висновок техніко-криміналістичної експертизи з таким результатом: два відбитки круглої печатки з реквізитами ТОВ „В.Л. для документів № 2”, що є в „удостоверении № 47 о качестве рядового угля” від 20.01.2016 та „удостоверении № 105 о качестве рядового угля” від 09.07.2016, нанесені не круглою печаткою з реквізитами ТОВ „В.Л. для документів № 2”, зразки відбитків якої надані на дослідження, а іншим кліше, виготовленим методом вулканізації. Слідчий в ході допиту експерта з’ясував який вигляд має обладнання для виготовлення кліше печатки даним способом, після чого вдало провів обшук [118].

ВИСНОВКИ

У монографічному дослідженні здійснено теоретичне узагальнення та запропоновано нове вирішення наукового завдання з розробки теоретичних положень та практичних рекомендацій щодо ефективного використання спеціальних знань при розслідуванні шахрайств. Найбільш важливі результати такі:

1. Сформульовано поняття способу вчинення шахрайств, який розглядається як цілеспрямовані дії у різних сферах суспільного життя з підготовки, безпосереднього вчинення і приховування злочину, мають інтелектуальний характер та об'єднані єдиним задумом, а також спрямовані на заволодіння чужим майном чи правом на нього шляхом обману чи зловживання довірою.

Класифіковано способи вчинення шахрайств залежно від сфери застосування: соціальної, побутової, кредитно-банківської, обігу нерухомості, кіберпростору.

2. З'ясовано слідову картину вчинення шахрайських посягань. Визначено, що сліди шахрайської діяльності зберігаються як в уявних образах осіб (очевидці, потерпілі тощо), так і віртуальній та матеріальній формі. Останні здебільшого відображаються у слідах папілярних візерунків, мікрооб'єктах, документах, відбитках печаток та штампів, бланках, які використовують шахраї для внесення неправдивої інформації для вчинення подальших обманних дій. Запропоновано застосування сучасних інноваційних технологій, серед яких лазерний 3D сканер з відповідним програмним забезпеченням та системами візуалізації, що значно розширить можливості пошуку слідів та їх ідентифікацію.

Конкретизовано поняття спеціальних знань як наукових, технічних та інших професійних знань, отриманих у результаті навчання, а також навички, надбані у процесі роботи в окремих галузях практичної діяльності, які використовуються разом із застосуванням науково-технічних засобів при збиранні та дослідженні слі-

дів злочинів з метою отримання доказової та орієнтуючої інформації, необхідної для розслідування злочинів. Досліджено такі форми використання спеціальних знань при розслідуванні шахрайств: призначення судових експертиз; довідково-консультаційна форма; ревізії та перевірка за обліками; залучення спеціаліста при проведенні слідчих (розшукових) дій; допит експерта; присутність слідчого при проведенні експертизи.

3. До суб'єктів, які використовують спеціальні знання при розслідуванні шахрайств, потрібно відносити: спеціаліста, експерта, слідчого, прокурора, слідчого суддю, суд. Поява нових технологічних об'єктів огляду зумовлює залучення більшого кола спеціалістів. Зокрема, залежно від способів шахрайств поряд із спеціалістами-криміналістами слід залучати: ІТ-спеціалістів, ріелторів, нотаріусів, економістів, аудиторів, психологів, ювелірів тощо.

Запропоновано низку змін до кримінального процесуального законодавства, а саме: до ст. 69 КПК України щодо уточнення прав експерта в частині присутності його під час проведення процесуальних дій; до ст. 245 КПК України в частині отримання зразків для проведення експертизи судом самостійно або за його дорученням залученим спеціалістом. Наголошено, що спеціаліст не має права самостійно за дорученням суду відбирати порівняльні зразки, оскільки його повноваження законодавчо обмежується виконанням допоміжної, консультативної функції.

4. Розкрито особливості дій спеціаліста під час проведення окремих слідчих (розшукових) дій. Під час обшуку, слідчого експерименту пропонується проводити відеозйомку кількома відеокамерами одночасно або з використанням новітніх технологій фіксації ходу та результатів їх проведення. Огляд документів, печаток, штампів, комп'ютерної техніки тощо проводиться таким чином, щоб забезпечити збереження слідів (папілярних візерунків, запахових слідів, мікрооб'єктів). Під час огляду комп'ютерної техніки звертається увага на правильність вилучення комп'ютерних даних, що полягає у забезпеченні блокування віддаленого доступу до інформації шляхом від'єднання від мережі Інтернет, Bluetooth, WI-FI; блокування кнопки «збросу» систем, встановлення місця знаходження серверу, можливо-

сті встановлення паролю на вхід до системних блоків, встановлення електронного ключа тощо. Акцентується увага на правильному пакуванні всіх зазначених об'єктів.

Окреслено механізм вирішення проблемних питань, що існують у відділах криміналістичного забезпечення та впливають на якість проведення слідчих (розшукових) дій, який полягає у: 1) нормативно-правовому регулюванні діяльності спеціаліста (в т. ч. перевірки виявлених об'єктів за відповідними обліками); 2) матеріально-технічному забезпеченні на належному рівні; 3) узгодженості дій спеціаліста з представниками інших служб (дільничні, патрульні, оперуповноважені); 4) розширенні штату інспекторів-криміналістів у територіальних відділеннях поліції, враховуючи обсяг та специфіку існуючих завдань; 5) дотриманні нормованого робочого часу, що впливає на рівень зосередженості уваги під час збирання доказів; 6) виконанні службових завдань, що відповідають безпосереднім функціональним обов'язкам, тощо.

5. Зазначено особливості призначення та проведення почеркознавчої та технічної експертизи документів, серед яких важливу роль відіграє підготовка документів (надання оригіналу документів, а не копій; у спакованому вигляді; розподіл документів на певні групи тощо). Зазначено специфіку почеркознавчих досліджень, яка обумовлена залежністю від якості та кількості наданих зразків. Встановлено причини, що ускладнюють отримання зразків для порівняльного дослідження: достатній рівень обізнаності шахрая, який нерідко володіє знаннями про способи підробки документів, технології та приладдя для їх виготовлення тощо; поширення електронних документів значно обмежує отримання вільних зразків рукописних записів та підписів особи; використання слідчим тактичних прийомів не завжди дає можливість переконати злочинця добровільно надати експериментальні зразки почерку та підпису. В подальшому зазначена проблема може стати на заваді виконанню вимог методики судово-почеркознавчої експертизи та формуванню категоричних висновків. Враховуючи вищезазначені причини, наголошено на необхідності використання значного обсягу умовно-вільних та вільних зразків почерку та підпису злочинця, які із тактичних міркувань доцільно отриму-

вати в першу чергу, тобто перед тим, як запропонувати особі надати експериментальні зразки.

Класифіковано об'єкти технічних експертиз у кримінальних провадженнях про шахрайства за частотою зустрічальності: відбитки кліше печаток; підписи, що перетинаються з відбитками печаток, бланком документа; підписи, виконані за допомогою технічної підготовки; бланк документа тощо. Узагальнено способи змін початкового змісту документів при розслідуванні шахрайств. Використання сучасних способів друку не завжди є належним захистом документів. Так, застосування термотрансферного друку для внесення реквізитів у пластикові документи є доступним та легким для підробки.

Акцентовано увагу на призначенні комплексних почеркознавчих та технічних експертиз у провадженнях про шахрайства, що дозволяють скоротити час та отримати більш повну інформацію. Особливого значення вони набувають для встановлення послідовності їх нанесення та при встановленні відносної давності виконання документів.

6. Обґрунтовано роль висновку експерта при розслідуванні шахрайств. Запропоновано внести до ст. 101 КПК України «Висновок експерта» пропозиції щодо складання екземпляра висновку експерта зі скороченою дослідною частиною для сторони-замовника з метою запобігання використанню цієї інформації як у протидії кримінальному провадженню, так і у подальшій злочинній діяльності. Другий екземпляр пропонується складати у розгорнутому вигляді, з яким у разі потреби слідчий, прокурор, суд може ознайомитися в архіві експертної установи. Акцентовано увагу на перевірці висновку експерта при певних розбіжностях з іншими матеріалами кримінального провадження або коли висновок експерта наданий у імовірній формі. Для підтвердження або спростування висновку експерта запропоновано використання спеціальних знань у інших формах.

7. Висвітлено основні напрямки вдосконалення використання спеціальних знань під час розслідування шахрайств. Зокрема, на основі судово-експертної практики та аналізу нормативно-правової бази визначено шляхи вдосконалення діяльності штемпельно-граверних майстерень. Їх неврегульована діяльність та розвиток новітніх техно-

логій, простих у використанні, призвели до росту виробників печаток та штампів та сприяє вчиненню шахрайств. Запропоновано на законодавчому рівні закріпити діяльність штемпельно-граверних майстерень, де передбачити їх обов'язкове реєстрування та зазначити методи виготовлення печаток та штампів. Встановлено, що підстави дактилоскопіювання живих осіб у відомчих актах дещо відрізняються від вказаних у Законі України «Про Національну поліцію». Пропонуємо прийняти окремий закон про дактилоскопіювання живих осіб, у якому були б зазначені правова основа дактилоскопічної реєстрації, перелік осіб, які підлягали б обов'язковому та добровільному дактилоскопіюванню із забезпеченням їх прав та свобод, умови та підстави дактилоскопіювання, межі застосування дактилоскопічної інформації, права доступу до неї, умови зберігання та редагування дактилокарт тощо.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Аверьянова Т.В., Белкин Р.С., Корухов Ю.Г., Россинская Е.Р. Криминалистика: учебник для вузов / под ред. Р.С. Белкина. Москва: Изд-во НОРМА, 2000. 990 с.
2. Афанасенко С.І. Віктимологічна профілактика шахрайства: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2013. 18 с.
3. Бедняк А.С. Формы использования специальных знаний при расследовании мошенничеств. *Право и политика: научно-методич. журнал*. Бишкек. 2014. № 4. С. 144–148.
4. Белкин Р.С. Ведется расследование. Москва, 1976. 217 с.
5. Белкин Р.С. Курс криминалистики: Криминалистические средства: приемы и рекомендации. Москва: Юристъ, 1997. Т. 3. 480 с.
6. Бергер В.Е., Сапун А.П. Подготовка и направление материалов для проведения судебных экспертиз. Киев: РИО МВД УССР, 1974. 78 с.
7. Безруков Д.В. Використання оперативно-технічних засобів щодо протидії злочинам проти власності підрозділами карного розшуку: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Кривий Ріг, 2006. 230 с.
8. Бишманов Б.М. Использование специальных знаний в процессуальной и служебной деятельности. *"Черные дыры" в Российском законодательстве*. 2002. № 4. С. 440–446.
9. Бишманов Б.М. Правовые, организационные и научно-методические основы экспертно-криминалистической деятельности в органах внутренних дел: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. Москва: РГБ, 2003. 312 с.
10. Бідняк Г.С. Актуальні проблеми використання висновку експерта при розслідуванні шахрайств. *Оперативно-розшукова діяльність органів внутрішніх справ: проблеми теорії та практики*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Дніпропетровськ, 25–26 вересня 2014 р.). Дніпропетровськ, 2014. С. 28–30.
11. Бідняк Г.С. Види експертиз та їх значення при розслідуванні шахрайств. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*: збірник наукових праць. 2014. № 4 (72). С. 439–446.
12. Бідняк Г.С. Використання спеціальних знань при розслідуванні шахрайств у сфері нерухомості: постановка проблеми. *Правова держава: історія, сучасність та перспективи формування в Україні*: матеріали українсько-польської наук.-практ. конф. (м. Дніпропетровськ, 15 листопада 2013 р.). Дніпропетровськ, 2013. С. 197–198.
13. Бідняк Г.С. Використання спеціальних техніко-криміналістичних знань при розслідуванні корупційних правопорушень. *Актуальні питання*

виявлення, досудового розслідування та запобігання корупційним правопорушенням: матеріали Міжнарод. наук.-практ. конф. (м. Дніпропетровськ, 24 квітня 2015 р.). Дніпропетровськ, 2015. С. 134–136.

14. Бідняк Г.С. Висновок експерта як джерело доказів при розслідуванні шахрайств. *Криміналістичний вісник: наук.-практ. зб.* Київ: ТОВ «Брайт-Вайт». 2014. № 2 (22). С. 55–59.

15. Бідняк Г.С. Виявлення ознак підробки документів при розслідуванні шахрайств. *Актуальні проблеми розслідування злочинів у сучасних умовах: матеріали наук.-практ. семінару* (Дніпропетровськ, 24 вересня 2015 р.). Дніпропетровськ, 2016. С. 48–51.

16. Бідняк Г.С. Відеозапис як додатковий засіб фіксації слідчих розшукових дій. *Юридична наука: сучасний стан, перспективи, інновації: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф.* (м. Кривий Ріг, 7 грудня 2016 р.). Кривий Ріг: ДЮІ МВС України, 2016. С. 85–89.

17. Бідняк Г.С. Деякі аспекти криміналістичного дослідження підписів. *Актуальні проблеми застосування нового кримінального процесуального законодавства України та тенденції розвитку криміналістики на сучасному етапі: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф.* (м. Харків, 5 жовтня 2012 р.) / МВС України; Харк. нац. ун-т внутр. справ; Кримінологічна асоціація України. Харків: ХНУВС, 2012. С. 113–114.

18. Бідняк Г.С. Дотримання прав людини при отриманні зразків для почеркознавчих досліджень. *Права людини: теорія, реальність, перспективи: матеріали наук.-практ. семінару* (м. Дніпропетровськ, 12 грудня 2013 р.). Дніпропетровськ: ДДУВС, 2014. С. 33–36.

19. Бідняк Г.С. Інноваційні засоби фіксації процесуальних дій. *Організація професійної підготовки в підрозділах Національної поліції України: матеріали круглого столу* (м. Одеса, 31 жовтня 2017 р.). Одеса: ОДУВС, 2017. С. 20–23.

20. Бідняк Г.С. Критерії оцінки висновку експерта. *Використання спеціальних знань у досудовому розслідуванні: матеріали наук.-практ. семінару* (Дніпропетровськ, 13 травня 2016 р.). Дніпропетровськ: ДДУВС, 2016. С. 32–34.

21. Бідняк Г.С. Нормативне забезпечення діяльності судових експертів ОВС в умовах змагальної системи судочинства. *Криміналістичний вісник: наук.-практ. збірник / голов. ред. Коваленко В.В. та ін.* Київ: ТОВ «Брайт-Вайт», 2013. № 2 (20). С. 87–91.

22. Бідняк Г.С. Обов'язки експерта за новим Кримінальним процесуальним кодексом України. *Криміналістика и судебная экспертиза: междуведомственный научно-метод. сборник. Вып. 58. Ч. 2 / отв. ред. И.И. Емельянова.* Киев: Мин. юстиции Украины, 2013. С. 74–76.

23. Бідняк Г.С. Окремі аспекти використання висновку експерта при ро-

зслідуванні шахрайств. *Використання спеціальних знань у досудовому розслідуванні*: матеріали наук.-практ. семінару (м. Дніпропетровськ, 30 квітня 2014 р.). Дніпропетровськ: ДДУВС, 2014. С. 11–14.

24. Бідняк Г.С. Оптимізація діяльності експертної служби МВС України в умовах змагальної системи судочинства. *Реформування органів внутрішніх справ: проблеми та перспективи (вітчизняний і зарубіжний досвід)*: матеріали Міжнарод. наук.-практ. конф. (м. Дніпропетровськ, 28–29 березня 2014 р.). Дніпропетровськ: ДДУВС, 2014. С. 196–199.

25. Бідняк Г.С. Особливості організаційно-підготовчих заходів до проведення почеркознавчого дослідження. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*: збірник наукових праць. 2014. № 2 (71). С. 275–283.

26. Бідняк Г.С. Отримання зразків папілярних візерунків: реалії та перспективи. *Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку*: матеріали Міжнарод. наук.-практ. конф. (м. Харків, 01 грудня 2017 року). Харків: ХНУВС, 2017. С. 150–152.

27. Бідняк Г.С. Підготовка матеріалів до почеркознавчого дослідження. *Слідча діяльність: проблеми теорії та практики*: матер. наук.-практ. конф. та круглого столу (м. Дніпропетровськ, ДДУВС, 22 і 26 травня 2008 р.). Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2008. С. 183–186.

28. Бідняк Г.С. Права та обов'язки експерта за новим Кримінальним процесуальним кодексом України. *Актуальні питання досудового розслідування слідчими органів внутрішніх справ: проблеми теорії та практики*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (Дніпропетровськ, 18–19 квітня 2013 р.). Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2013. С. 27–30.

29. Бідняк Г.С. Проблеми використання висновку експерта при розслідуванні шахрайств. *Актуальні питання теорії і практики криміналістичної науки*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 50-річчю кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії внутрішніх справ, 23 січня 2015 р. Київ: Гельветика, 2015. С. 233–236.

30. Бідняк Г.С. Проблемні питання підготовки матеріалів до почеркознавчого дослідження. *Право і суспільство*. 2012. № 6. С. 210–214.

31. Бідняк Г.С. Процесуальний статус експерта за новим Кримінальним процесуальним кодексом України. *Впровадження нового Кримінального процесуального кодексу України в правоохоронну діяльність та навчальний процес: досвід та шляхи удосконалення*: матер. наук.-практ. конф. (м. Харків, 5 квіт. 2013 р.). Харків: ХНУВС, 2013. С. 56–60.

32. Бідняк Г.С. Структура та зміст висновку експерта та його місце в системі доказів у провадженнях про шахрайства. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*: збірник наукових праць. 2014. № 3 (72). С. 268–274.

33. Бідняк Г.С. Суб'єкти спеціальних знань при розслідуванні шахрайств. *Використання спеціальних знань у досудовому розслідуванні*: матеріали наук.-практ. семінару (м. Дніпропетровськ, 14 травня 2015 р.). Дніпропетровськ, 2015. С. 32–36.

34. Бідняк Г.С. Сучасний стан законодавчого регулювання відбору дактилоскопічних зразків. *Теорія та практика протидії злочинності у сучасних умовах*: матеріали Міжнарод. наук.-практ. конф. (10 листопада 2017 року). Львів: ЛьВДУВС, 2017. С. 20–21.

35. Бідняк Г.С. Технічна експертиза документів при розслідуванні шахрайств. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*: збірник наукових праць. 2016. № 2 (81). С. 261–265.

36. Бідняк Г.С. Участь спеціаліста при проведенні огляду документів під час розслідування шахрайств. *Криміналістичний вісник*: наук.-практ. збірник. Київ: ТОВ «БрайтВайт», 2016. № 1. С. 162–166.

37. Бідняк Г.С. Участь спеціаліста при розслідуванні шахрайств. *Актуальні питання оперативно-розшукової протидії злочинам*: матеріали наук.-практ. семінару (м. Дніпропетровськ, 16 травня 2014 р.). Дніпропетровськ, 2014. С. 28–30.

38. Бідняк Г.С. Щодо запровадження новітніх технологій у кримінальному судочинстві. *Сучасні тенденції розвитку криміналістики та кримінального процесу. До 100-річчя від дня народження професора М.В. Салтєвського*: матеріали Міжнарод. наук.-практ. конф. (18 листопада 2017 року). Харків: ХНУВС, 2017. С. 49–51.

39. Ваканич О.В. Форми використання спеціальних знань у кримінальному провадженні. URL: <http://www.spilnota.net.ua/ua/article/id-1466>.

40. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і доп.) / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.

41. Видонов Л.Г. Криминалистические характеристики убийств и системы типовых версий о лицах, совершивших убийства без очевидцев / Прокуратура Горьковской области. Горький, 1978. 123 с.

42. Винберг А.И., Шавер Б.М. Криминалистика. Москва: Юриздат, 1950, 270 с.

43. Винберг Л.А., Шванкова М.В. Почерковедческая экспертиза: учебник для факультетов и отделений подготовки экспертов-криминалистов вузов МВД СССР / под ред. Р.С. Белкина. Волгоград: Научно-исслед. и ред.-издат. отдел, 1997. 208 с.

44. Відновлення змісту документів – код державної реєстрації № 2.1.06 від 06.02.2009 / Зуєв В.Д., Коробочкина Т.А., Моисеев А.П. Восстановление содержания документов. Москва: Изд. ВНИИ МВД СССР, 1974. 92 с.

45. Волобуєв А.Ф. Проблеми методики розслідування розкрадань майна

у сфері підприємництва: монографія. Харків: Вид-во ун-ту внутр. справ, 2000. 336 с.

46. Волобуєв А.Ф. Розслідування і попередження розкрадань майна у сфері підприємництва: навч. посібник / за ред. проф. О.М. Бандурки. Харків: Рубікон, 2000. 272 с.

47. Воробей О.В., Мельников І.М., Волошин О.Г. Техніко-криміналістичне дослідження документів: навч.-метод. посібник. Київ: Центр учбової літ., 2008. 304 с.

48. Гросс Г. Руководство для судебных следователей как система криминалистики: новое изд., перепеч. с изд. 1908 г. Москва: ЛексЭст, 2002. 1088 с.

49. Гаенко В.И. Расследование хищений государственного или общественного имущества, совершенных путем мошенничества: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Харьков, 1983. 18 с.

50. Герасимов И.Ф. Криміналістическіе характеристики преступлений в методике расследований. *Криміналістическая характеристика*. Москва, 1984. С. 94–95.

51. Головкін С.В. Криміналістична характеристика шахрайства відносно власності особи та її використання на початковому етапі розслідування: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків: ХНУВС, 2008. 20 с.

52. Господарський процесуальний Кодекс України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1798-12>.

53. Грамович Г.И. Тактика использования специальных знаний в раскрытии и расследовании преступлений: учебное пособие. Мн.: МВШ МВД СССР, 1987. 66 с.

54. Даньшин М.В. Класифікація способів приховування злочинів у криміналістиці: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків: НЮА ім. Я. Мудрого, 2000. 18 с.

55. Дондик Н.Я. Спеціальні бухгалтерські знання та їх застосування під час розкриття та розслідування бухгалтерських злочинів: монографія. Київ: Атіка, 2007. 144 с.

56. Дослідження документів, виготовлених за допомогою лазерних принтерів: методичні рекомендації / ДНДЕКЦ МВС України (код державної реєстрації № 2.3.32 від 06.02.2009). Київ, 2009. 18 с.

57. Друковані і спеціальні шрифти – код державної реєстрації № 1.1.38 від 06.02.2009 / Ципенюк С.А. Печатные и специальные шрифты: справочное пособие для экспертов почерковедов. Киев: КНИИСЭ, 1989. 175 с., с ил.

58. ДСТУ 4163-2003.

59. Дулов А.В. Вопросы теории судебной экспертизы. Минск: Изд-во БГУ, 1959. 188 с.

60. Ермолович В.Ф. Криміналістическая характеристика преступлений. Мн.: Амалфея, 2001. 304 с.

61. Ємельянов М.В. Поняття та види шахрайства за Кримінальним кодексом України. *Право і суспільство*. 2011. № 6. С. 164–168.

62. Ємельянов М.В. Кримінально-правова характеристика шахрайства: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ: Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 2013. 19 с.

63. Зав'ялов С.М. Спосіб вчинення злочину: сучасні проблеми вивчення та використання у боротьбі зі злочинністю: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ: НАВСУ, 2005. 20 с.

64. Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/580-19>.

65. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів: Закон України від 28.11.2017 № 221-222.

66. Про судову експертизу: Закон України від 25 лютого 1994 року № 4038-XII. *ВВР України*. 1994. № 28, зі змінами, внесеними згідно із законами № 4652-VI (4652-17) від 13.04.2012 // *ВВР*. 2013. № 21. Ст. 208; № 4711-VI (4711-17) від 17.05.2012 // *ВВР*. 2013. № 14. Ст. 89. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4038-12>.

67. Зуев Е.И. Совершенствование использования специальных познаний следственными аппаратами органов внутренних дел. *Повышение эффективности использования криминалистических методов и средств расследования преступлений*: труды Академии МВД СССР. Москва, 1985. С. 65–78.

68. Зуйков Г.Г. Криминалистическое учение о способе совершения преступления: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. Москва, 1970. 48 с.

69. Ідентифікаційне дослідження рукописних текстів, виконаних з наслідуванням друкарським шрифтам, при обмеженій співставності порівняльного матеріалу – код державної реєстрації № 1.1.39 від 06.02.2009. *Методическое письмо для экспертов*. Москва: ВНИИСЭ, 1989. 40 с., 18 табл.

70. Про організаційно-штатні зміни в Національній поліції України: наказ Національної поліції України № 720 від 17.07.2017.

71. Інструкція з організації проведення та оформлення експертних проваджень у підрозділах Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України, затверджена наказом МВС України від 17.07.2017 № 519, зареєстрована в Міністерстві юстиції України від 18.08.2017 за № 1024/30892.

72. Інструкція з оформлення документів у системі МВС України: наказ МВС України від 27.07.12 № 650.

73. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз, затверджена наказом Міністерства юстиції України № 53/5 від 08.10.1998

(у редакції наказу Міністерства юстиції України № 1950/5 від 26.12.2012), зареєстрована в Міністерстві юстиції України 02.01.2013 за № 1/22533.

74. Про направлення інформації стосовно марок акцизного податку нового зразка для алкогольних напоїв і тютюнових виробів, введених з 1 січня 2015 року в офіційний обіг: інформаційний лист / ДНДЕКЦ МВС України. Київ, 2015.

75. Про основні елементи захисту марок акцизного податку для маркування алкогольних напоїв і тютюнових виробів вітчизняного та імпортного виробництва: інформаційний лист / ДНДЕКЦ МВС України. Київ, 2013, 26 с.

76. Способи друку та їх різновид на сучасному етапі поліграфії: інформаційний лист / ДНДЕКЦ МВС України. Київ, 2005.

77. Кабанов Г.О., Граціанов А.І., Науменко С.М. Загальні ознаки посвідчення водія та свідоцтва про реєстрацію транспортних засобів на пластиковій основі виробництва Консорціуму ЄДАПС: інформаційний лист / ДНДЕКЦ МВС України. Київ, 2007. 22 с.: з іл.

78. Качурин С.Г. Проблемы тактики назначения и проведения судебных экспертиз. *Сучасні судово-експертні технології в кримінальному і цивільному судочинстві*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. Харків, 2003. С. 78–83.

79. Кириленко Н.Ю. Методика розслідування шахрайства у сфері побутових відносин: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків: НЮА України ім. Ярослава Мудрого, 2002. 20 с.

80. Кіберзлочинність та відмивання коштів / Департамент фінансових розслідувань Державна служба фінансового моніторингу України, 2013.

81. Клименко Н.І. Судова експертологія: навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. Київ: Ін Юре, 2007. 528 с.

82. Коваленко В.В. Актуальні проблеми застосування науково-технічних засобів спеціалістами при провадженні слідчих дій: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ: НАВСУ, 2004. 253 с.

83. Ковбаса В.М. Криміналістична характеристика спеціальних знань. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2014. № 2. С. 224–229.

84. Конвенція Ради Європи про кіберзлочинність від 23.11.2001. Ратифікована 07.09.2005. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_575.

85. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

86. Кравченко О.А. Застосування спеціальних знань під час збирання, дослідження та використання речових доказів: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Запоріжжя, 2012. 212 с.

87. Кравченко О.А. Застосування спеціальних знань у доказуванні на досудовому слідстві: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2003. 19 с.

88. Криміналістика: учебник / отв. ред. Н.П. Яблоков. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Юристъ, 2001. 718 с.

89. Криміналістика: навч. посібник / М.Ю. Будзієвський, О.В. Лускатов, І.В. Пиріг, В.М. Плетенець, К.О. Чаплинський, Ю.А. Чаплинська. Дніпропетровськ: ДДУВС, 2013. 397 с.

90. Криміналістичне документознавство: практ. посіб. / В.В. Бірюков, В.В. Коваленко, Т.П. Бірюкова, К.М. Ковальов; за заг. ред. В.В. Бірюкова. Київ: Вид. ПАЛИВОДА А.В., 2007. 332 с.

91. Кримінальна справа № 33041346.

92. Кримінальна справа № 69049022.

93. Кримінальна справа № 69079002.

94. Кримінальна справа № 70031001.

95. Кримінальна справа № 33031159.

96. Кримінальна справа № 33041379.

97. Кримінальна справа № 62029072.

98. Кримінальна справа № 68039026.

99. Кримінальна справа № 69021276.

100. Кримінальна справа № 76039001.

101. Кримінальне провадження № 12015040540000729.

102. Кримінальне провадження № 12015040540000819.

103. Кримінальне провадження № 12015040780000774.

104. Кримінальне провадження № 12014040570000673.

105. Кримінальне провадження № 12015040570000315.

106. Кримінальне провадження № 12016040000000933.

107. Кримінальне провадження № 12015040230000715.

108. Кримінальне провадження № 1201704263000055.

109. Кримінальне провадження № 120140405000000575.

110. Кримінальне провадження № 12015040540000058.

111. Кримінальне провадження № 12017040000000711.

112. Кримінальне провадження № 12017040000000902.

113. Кримінальне провадження № 12017040030003162.

114. Кримінальне провадження № 12017040350003153.

115. Кримінальне провадження № 12017040480000276.

116. Кримінальне провадження № 12017040690000730.

117. Кримінальне провадження № 12016040000000937.

118. Кримінальне провадження № 1201704065001869.

119. Кримінальний процес України: навч. посіб. / А.В. Молдован, С.М. Мельник. Київ: Центр учбової літ., 2013. 368 с.

120. Кримінальний процесуальний Кодекс України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.

121. Курман О.В. Методика розслідування шахрайства з фінансовими

ресурсами: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків: НЮА України ім. Ярослава Мудрого, 2002. 20 с.

122. Лапта С.П. Правові та наукові основи використання судових експертиз при розслідуванні злочинів: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2006. 234 с.

123. Лозовий А.І. Проблеми нормативно-правового регулювання судово-експертної діяльності у кримінальному процесі України. URL: <http://www.hniise.gov.ua/site/articles/read/35.html>.

124. Лысенко В.В. Фиктивные фирмы (криминалистический анализ). Киев: Парламентское изд-во, 2002. 112 с.

125. Лысодед А.В. Криминологическая характеристика мошенничества в Украине. *Проблемы законности*. 2000. Вып. 45. С. 177–185.

126. Махов В.Н. Использование знаний сведущих лиц при расследовании преступлений: монография. Москва: Изд-во РУДН, 2000. 296 с.

127. МВД будет способствовать оснащению Харьковского НИЭКЦ новым современным оборудованием – Арсен Аваков (ФОТО, ВИДЕО). URL: http://mvs.gov.ua/ua/news/2449_MVS_spriyatime_osnashchennyu_Harkivskogo_NDEKC_novim_suchasnim_obladnanniyam__Arsen_Avakov_FOTO_VIDEO.htm

128. Мельник О.В. Дактилоскопіювання населення сьогодні: варто чи ні? URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/s_64.exe?C21COM=2&I21D%29__40.pdf.

129. Методика определения пола исполнителя коротких рукописных текстов – код государственной регистрации № 1.1.40 от 06.02.2009: учебное пособие. Москва: ВНКЦ МВД СССР, 1990. 185 с., 7 табл.

130. Методика дослідження документів, виготовлених за допомогою лазерних принтерів – код державної реєстрації № 2.3.32 від 06.02.2009.

131. Методика дослідження документів, виготовлених за допомогою струминно-крапельних принтерів – код державної реєстрації № 2.3.31 від 06.02.2009.

132. Методика дослідження підписів – код державної реєстрації № 1.1.53 від 03.03.2010.

133. Методика дослідження пластикових платіжних карток – код державної реєстрації № 2.3.33 від 06.02.2009.

134. Методика дослідження цифрового письма – код державної реєстрації № 1.1.56 від 29.01.2016.

135. Методика ідентифікаційного дослідження рукописних текстів виконаних незмінним почерком – код державної реєстрації № 1.1.52 від 03.03.2010.

136. Методика криміналістичного дослідження слідів рук – код державної реєстрації № 4.6.13 від 06.02.2009.

137. Методика судово-почеркознавчої експертизи (загальна частина) – код державної реєстрації № 1.1.54 від 06.02.2009.

138. Методика технічної експертизи бланків документів – код державної реєстрації № 2.3.39 від 06.02.2009.

139. Методика технічної експертизи відбитків печаток та штампів – код державної реєстрації № 2.3.46 від 03.03.2010.

140. Методика технічної експертизи документів (загальна частина) – код державної реєстрації № 2.1.13 від 06.02.2009.

141. Методика технічної експертизи документів у частині дослідження штрихів, що перетинаються – код державної реєстрації № 2.1.20 від 29.01.2016.

142. Методика проведення комп'ютерно-технічних досліджень носіїв цифрової інформації. Київ: ДНДЕКЦ МВС України, 2010 / зареєстровано у Міністерстві юстиції України (реєстраційний код 10.9.06). 34 с.

143. Методичні рекомендації щодо дослідження документів, виготовлених за допомогою струминно-крапельних принтерів – код державної реєстрації № 2.3.31 від 06.02.2009.

144. Микитчик А.В. Кримінологічні засади запобігання шахрайству з нерухомістю: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ: НАВСУ, 2008. 20 с.

145. Мохаммед А. Байдусі. Кримінальна відповідальність за шахрайство за законодавством Єгипту, Йорданії, України (порівняльно-правове дослідження): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ: Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 2007. 16 с.

146. Мусієнко О.Л. Теоретичні засади розслідування шахрайства в сучасних умовах: монографія / за ред. проф. В.Ю. Шепітька. Харків: Право, 2009. 168 с.

147. Назаров В.В., Ковалев К.М., Иванов Ю.В., Пелюшок В.Г. Исследование печатей и штампов: метод. рекоменд. / ГНИЭКЦ МВД Украины. Киев, 2006.

148. Назначение и производство криминалистических экспертиз: пособие для следователей и судей / Беляева Л.Д., Вол Ю.Ц., Воронин Ю.Ф. и др. Москва: Юрид. лит., 1976. 296 с.

149. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. Київ: Каннон, А.С.К., 2002. 1104 с.

150. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України: злочини проти власності / за ред. М.І. Хавронюка. Київ: Дакор, 2017. 448 с.

151. Науменко С.М., Швед Л.С. Параметри для перевірки свідоцтв про реєстрацію транспортних засобів, виготовлених на бланках Консорціуму ЄДАПС, на відповідність технічним вимогам виробника. Загальні положення: інформаційний лист / ДНДЕКЦ МВС України. Київ, 2010. 26 с.

152. Непорада А.С. Новітні технології у криміналістиці: 3D-сканування під час огляду місця події. *Криміналістичний вісник: наук.-практ. зб.* / гол. ред. В.В. Черней; ДНДЕКЦ МВС України. 2016. № 2 (26). С. 141–144.

153. Одерий А.В., Щербаковский М.Г. Криминалистика: материалы по подготовке к государственному (выпускному) комплексному экзамену. Харьков, 1998. 200 с.

154. Офіційний сайт компанії Panorama Tools graphical user interface. URL: <http://www.ptgui.com>.

155. Охрімчук Т.В. Криміналістична характеристика шахрайства з фінансовими ресурсами та основні напрямки розслідування: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ: НАВС, 2011. 20 с.

156. Павлова Н.В. Розслідування шахрайства при укладанні цивільно-правових угод щодо відчуження житла: монографія / за заг. ред. Є.І. Макаренка. Дніпропетровськ: ДДУВС, 2008. 176 с.

157. Павлова Н.В. Криміналістичні питання відмежування цивільно-правового делікту від злочину у справах щодо шахрайства, пов'язаного з відчуженням житла. *Науковий вісник Дніпропетровського університету внутрішніх справ*. 2008. № 1. С. 262–268.

158. Павлова Н.В. Проблемні питання процедури отримання зразків для проведення експертизи. *Теорія та практика судової експертизи: матер. круг. столу, присвяченого 95-річчю НАВСУ (Київ 12 травня 2016 р.)*. Київ: НАВСУ, 2016. С. 245–248.

159. Павлова Н.В. Розслідування шахрайства при відчуженні житла: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2008. 220 с.

160. Пазинич Т.А. Криміналістична характеристика шахрайств та основні положення їх розслідування: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків: ХНУВС, 2007. 20 с.

161. Пахомов А. Судебная почерковедческая экспертиза. *Закон*. 2003. № 3.

162. Пашнєв Д.В. Використання спеціальних знань при розслідуванні злочинів, вчинених із застосуванням комп'ютерних технологій: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ: НАВС, 2007. 20 с.

163. Пашнєв Д.В. Використання спеціальних знань при розслідуванні злочинів, вчинених із застосуванням комп'ютерних технологій: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ: НАВС, 2007. 228 с.

164. Пиріг І.В. Дотримання конституційних прав і свобод людини в експертній діяльності органів внутрішніх справ. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2011. Вип. 11. С. 226–233.

165. Пиріг І.В. Експертна діяльність органів внутрішніх справ: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.09. Дніпропетровськ: ДДУВС, 2012. 40 с.

166. Пиріг І.В. Теоретичні основи експертної діяльності органів внутрішніх справ: монограф. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2011. 312 с.

167. Пиріг І.В. Теорія і практика використання спеціальних знань при розслідуванні розкрадань вантажів на залізничному транспорті: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2006. 202 с.

168. Попов К.Л. Жертва шахрайства: віктимологічне дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2007. 16 с.

169. Порядок зберігання речових доказів стороною обвинувачення, їх реалізації, технологічної переробки, знищення, здійснення витрат, пов'язаних з їх зберіганням і пересиланням, схоронності тимчасово вилученого майна під час кримінального провадження. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1104-2012>.

170. Деякі питання запровадження марок акцизного податку нового зразка для алкогольних напоїв і тютюнових виробів: постанова КМУ від 14.05.2015 № 296. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/296-2015>.

171. Про судову практику у справах про злочини проти власності: постанова Пленуму Верховного Суду України № 10 від 06.11.2009. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0010700-09>.

172. Про визнання таким, що втратив чинність, наказу МВС від 11.01.99 № 17: наказ МВС № 5 від 11.01.2011.

173. Про затвердження Інструкції з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні: наказ МВС № 575 від 07.07.2017.

174. Про затвердження Інструкції про порядок залучення працівників органів досудового розслідування поліції та Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України як спеціалістів для участі в проведенні огляду місця події: наказ Міністерства внутрішніх справ України від 3 листопада 2015 року № 1339. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z1392-15>.

175. Про затвердження Інструкції про порядок формування, ведення та використання оперативно-довідкового і дактилоскопічного обліків в органах внутрішніх справ і органах (установах) кримінально-виправної системи України: наказ МВС України від 23.08.2002 № 823/188. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0738-02>.

176. Про затвердження Інструкції про порядок функціонування дактилоскопічного обліку експертної служби МВС України: наказ МВС України від 11.09.2001 № 785. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z106-01>.

177. Про затвердження Інструкції про участь працівників Експертної служби МВС України у кримінальному провадженні як спеціалістів: наказ Міністерства внутрішніх справ України від 26 жовтня 2012 року № 962. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z1946-12>.

178. Про затвердження Стратегії розвитку Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України на період до 2020 року та Плану заходів щодо її реалізації: наказ Міністерства внутрішніх справ України від 15 березня 2017 р. № 229. URL: http://www.cct.com.ua/2017/15.03.2017_229.htm.

179. Про організацію діяльності органів досудового розслідування Національної поліції України: наказ МВС № 570 від 06.07.2017.

180. Про основні елементи захисту національного посвідчення водія та свідоцтва про реєстрацію транспортного засобу 2014 року: інформаційний лист / укл. І.М. Невмержицька. Київ: ДНДЕКЦ МВС України, 2016. 25 с.: іл.

181. Разумов Э.А. Практическое руководство по криминалистике: учеб.-практ. пособ. / под ред. И.П. Красюка. Москва: Элит Принт, 2011. 465 с.

182. Ревака В.М. Форми використання спеціальних пізнань в досудовому провадженні: дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2006. 202 с.

183. Романенко Т.В. Особливості слідової картини шахрайств, що вчиняються в мережі Інтернет. *Молодий вчений*. 2016. № 1 (28). Ч. 2. С. 51–54.

184. Романюк Б.В. Сучасні теоретичні та правові проблеми використання спеціальних знань у досудовому слідстві: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ: НАВСУ, 2009. 22 с.

185. Россинская Е.Р. Судебная экспертиза в гражданском, арбитражном, административном и уголовном процессе. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Норма, 2008. 688 с.

186. Салтевский М.В. Криминалистика в современном изложении юристов. Харьков: ИМП «Рубикон», 1996. 588 с.

187. Салтевский М.В. Вопросы судебной фотографии и киносъемки: учебное пособие / под общ. ред. В.Г. Гончаренко и Е.М. Моисеева. Киев: Юринком Интер, 1998. 672 с.

188. Салтевський М.В. Криміналістика (у сучасному вигляді): підручник. Київ: Кондор, 2005. 588 с.

189. Салтевський М.В. Про поняття доказів у новому кримінально-процесуальному законодавстві. *Право України*. 1996. № 1. 421 с.

190. Семенов В.В. Спеціальні знання при розслідуванні злочинів (зміст, організація, використання): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2006. 212 с.

191. Семенов В.В. Спеціальні знання при розслідуванні злочинів (зміст, організація, використання): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ: НАВСУ, 2006. 20 с.

192. Сімакова-Єфремян Е.Б. Розв'язання проблем правового регулювання судової експертизи – нагальна необхідність сьогодення. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*: збірник наукових праць / Харківський науково-дослідний інститут судових експертиз ім. засл. проф.

М.С. Бокаріуса; Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого; ред. кол.: М.Л. Цимбал, В.Ю. Шепітько, Л.М. Головченко та ін. Харків: Право, 2007. Вип. 7. С. 117–123.

193. Следственные действия (процессуальная характеристика, тактические и психологические особенности). Волгоград, 1984. 238 с.

194. Смаглюк О.В. Шахрайство за кримінальним кодексом України 2001 року: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ: НАВСУ, 2003. 179 с.

195. Сорокотягин И.Н. Криминалистические проблемы использования специальных познаний в расследовании преступлений: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. Екатеринбург, 1992. 30 с.

196. Стахівський С.М. Слідчі дії як основні засоби збирання доказів: науково-практ. посібник. Київ: Атіка, 2009. 64 с.

197. Судебно-почерковедческая экспертиза / Шляхов А.Р., Манцвєтова А.И., Орлова В.Ф. и др. Москва: Юрид. лит., 1971. 304 с.

198. Фридман И.Я. Методические вопросы проведения судебно-почерковедческих исследований. *Криминалистика и судебная экспертиза: межведомственный научно-методич. сборник*. Вып. 45. Киев, 1992. С. 43–47.

199. Центр криміналістики: як працюють українські Холмси. URL: <https://ukr.segodaya.ua/regions/kharkov/centr-kriminalistiki-kak-rabotayut-ukrainskie-holmsy-971702.html>.

200. Цивільний процесуальний Кодекс України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>.

201. Цымбал П.В. Совершенствование использования научно-технических достижений в расследовании преступлений: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Киев, 1992. 22 с.

202. Чаплинський К.О. Тактика проведення окремих слідчих дій: монограф. Дніпропетровськ: ДДУВС, 2006. 308 с., іл.

203. Чернявський С.С. Методика розслідування злочинів у сфері банківського кредитування: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ: НАВСУ, 2002. 20 с.

204. Шапиро Л.Г. Процессуальные и криминалистические аспекты использования специальных знаний при расследовании преступлений в сфере экономической деятельности. Москва: Юрлитинформ, 2007. 320 с.

205. Шапиро Л.Г. Специальные знания в уголовном судопроизводстве и их использование при расследовании преступлений в сфере экономической деятельности: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.09. Москва, 2006.

206. Шаров А. В. Расследование мошенничества в сфере оборота жилища: учеб.-практ. пособие. Москва: Юрлитинформ, 2005. 208 с.

207. Шведова О.В. Комплексне криміналістичне дослідження документів, виконаних за допомогою комп'ютерних технологій: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2006. 259 с.

208. Шепитько В.Ю. Криміналістика: курс лекцій. Изд. 2-е, перераб. и доп. Харьков: ООО «Одиссей», 2005. 368 с.
209. Шепитько В.Ю. Особливості криміналістичної характеристики шахрайства. *Вісник Академії правових наук України*. 1998. № 2. С. 140–146.
210. Шляхов А.Р. Судебная экспертиза: организация и проведение. Москва, 1979. 168 с.
211. Шуляк Ю.Л. Кримінальна відповідальність за шахрайство: порівняльно-правове дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ: НАВСУ, 2011. 20 с.
212. Щербаковский М.Г. Судебные экспертизы: назначение, производство, использование: учебно-практич. пособие. Харьков: Эспада, 2005. 544 с.
213. Щербаковский М.Г., Кравченко А.А. Применение специальных знаний при раскрытии и расследовании преступлений. Харьков: Ун-т внутр. дел, 1999. 78 с.
214. Юрчишин В.Д. Висновок експерта як джерело доказів у кримінальному процесі України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ: Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 2006. 20 с.
215. Юрчишин В.Д. Висновок експерта як джерело доказів у кримінальному процесі України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Івано-Франківськ, 2007.

ДОДАТКИ

Додаток А

Результати вивчення 420 експертних висновків

№	Досліджувані питання	%
1	Види експертиз, що призначені за злочинами вказаної категорії:	
	1) почеркознавча	34
	2) технічна експертиза документів	31
	3) комп'ютерно-технічна	18
	4) дактилоскопічна	4
	5) трасологічна	4
	6) товарознавча	3
	6) бухгалтерська	2
	7) психіатрична	2
	8) психологічна	2
	9) інші	1
2	За кількістю об'єктів експертизи:	
	1) один	10
	2) від двох до п'яти	15
	3) від п'яти до десяти	20
	4) більше десяти	55
3	Об'єктами почеркознавчих експертиз були:	
	1) підписи, виконані від імені інших осіб	53
	2) короткі рукописні тексти	25
	3) підписи, виконані від імені вигаданих осіб	10
	4) рукописні тексти	7
	5) цифрові записи	5
4	Об'єктами технічної експертизи документів були:	
	1) бланк документа	40
	2) відбитки печаток та штампів	20
	3) кліше печаток та штампів	5
	4) штрихи підписів, бланка та відбитків печаток, що перетинаються між собою	25
	4) підписи, виконані за допомогою технічної підготовки	10
5	Об'єктами комп'ютерно-технічної експертизи були:	
	1) комп'ютерні носії інформації (накопичувачі на жорстких магнітних дисках, флешнакопичувачі тощо)	46
	2) сервери	3

	3) системні блоки персональних комп'ютерів	14
	4) портативні комп'ютери	21
	5) планшетні комп'ютери	11
	6) відеореєстратори	5
6	Об'єктами дактилоскопічної експертизи були:	
	1) сліди пальців рук на липких стрічках	70
	2) сліди долонь на липких стрічках	19
	3) сліди папілярних візерунків на предметах	11
7	Об'єкти дактилоскопічної експертизи:	
	1) придатні	71
	2) непридатні	29
8	Об'єкти трасологічної експертизи	
	1) сліди низу взуття	27
	2) замки	15
	3) прилади зламу	42
	4) інше	16
9	Об'єкти бухгалтерської експертизи	
	1) документи бухгалтерського обліку	24
	2) кредитні договори	23
	3) баланс з додатками	22
	4) декларації	16
	5) книги обліків	15
10	Об'єкти товарознавчої експертизи	
	1) промислові товари	23
	2) харчові продукти	49
	3) упаковка, тара	11
	4) сировина, напівфабрикати	9
	5) документи	8
11	Випадки, коли проведення експертизи було призупинено:	
	1) так	43
	2) ні	67
12	Об'єкти, направлені з порушенням вимог пакування:	
	1) так	36
	2) ні	64
13	Питання, поставлені перед експертом	
	1) мали правовий характер	12
	2) не входили до компетенції експерта галузі знань	13
	3) не мали відношення до кримінального провадження	75
14	Додатково запрошувались зразки	
	1) так	56
	2) ні	44
15	Структура висновку експерта	

	1) повна	100
	2) скорочена	0
16	Форма висновку експерта:	
	1) категоричний позитивний	34
	2) категоричний негативний	32
	3) ймовірний позитивний	10
	4) ймовірний негативний	10
	5) не представляється можливим	14
17	Ілюстрація експертного дослідження:	
	1) повна, якісна	66
	2) повна, але зображення низької якості	28
	3) неповна	6
18	Розміщення ілюстрацій експертного дослідження	
	1) в дослідницькій частині	58
	2) як додаток до експертизи	42
19	Розмітка ознак:	
	1) чітка, відповідає зазначеному в дослідницькій частині	92
	2) незрозуміла	3
	3) відсутня	5
20	Експертна справа:	
	1) додавалась до висновку експерта	97
	2) не додавалась до висновку експерта	3
21	Дослідницька частина:	
	1) повна, послідовно зазначені стадії дослідження, із зазначенням загальних та часткових ознак	92
	2) повна, послідовно зазначені стадії дослідження, але загальні та часткові ознаки зазначені нечітко та дещо незрозуміло	8
	3) неповна, з порушенням стадій проведення дослідження	0

Результати вивчення 170 кримінальних проваджень

№	Досліджувані питання	%
1	Способи вчинення шахрайств включали	
	1) підготовка, безпосереднє вчинення, приховування	87
	2) безпосереднє вчинення, приховування	23
	3) тільки вчинення	0
2	Підготовка до вчинення шахрайства	
	1) планування злочину	70
	2) пошук об'єкта посягання	9
	3) добір співучасників злочину	7
	4) розподіл ролей між співучасниками	11
3	Способи вчинення шахрайства	
	1) під час купівлі-продажу рухомого та нерухомого майна	26
	2) під час укладання земельних угод	7
	3) у туристичному бізнесі	4
	4) з платіжними картками та банкоматами	20
	5) в мережі Інтернет	19
	6) з імітованими грошовими банкнотами	12
	7) «ігровий» бізнес	15
	8) релігійні відносини	2
	9) шлюбні афери	7
4	Рівень освіти шахрая	
	1) вища освіта	67
	2) середня	23
	3) без освіти	10
5	Відомості про слідову картину злочину	
	1) документи	28
	2) сліди папілярних візерунків	44
	3) комп'ютерна техніка	18
	4) мікрооб'єкти	2
	5) трасологічні сліди	4
	6) печатки та штампи	5
	7) інше	4
6	Які слідчі (розшукові) дії проводились із залученням спеціаліста	
	1) огляд	87
	2) обшук	13
	3) слідчий експеримент	60
	4) пред'явлення для впізнання	7
	5) допит	100

	б) призначення експертиз	64
7	Огляд проводився	
	1) місця події	36
	2) документів	51
	3) ділянок місцевості та приміщень поза місцем події	12
	4) комп'ютерної техніки	30
	5) печаток та штампів	23
	7) банкнот	27
	методом:	
	- концентричним	75
	- ексцентричним	24
	- фронтальним	1
	оформлювались додатки до протоколу огляду:	
	- фототаблиці	96
	- плани и схеми	34
8	Помилки, яких припускаються слідчі під час проведення ОМП	
	1) невчасне здійснення огляду	77
	2) нелогічне й поверхневе дослідження слідів на місці події	22
	3) недотримання криміналістичних рекомендацій щодо докладного опису обстановки та об'єктів огляду, внаслідок чого відбувається поверхова фіксація виявлених слідів у протоколі огляду місця події без зазначення їх індивідуальних ознак	56
	4) невикористання розшукової інформації	63
	5) ігнорування записів з камер спостереження	27
	6) обмежене застосування техніко-криміналістичних засобів для виявлення слідів злочину	81
	7) відсутність додатків до протоколу	4
	8) відсутність технічних засобів фіксації місця події	23
	9) безпідставне звуження меж огляду	42
9	До обшуку залучались	
	1) спеціалісти-криміналісти	62
	2) експерти як спеціалісти	42
	3) спеціалісти з інших галузей	28
10	У ході обшуку було вилучено	
	1) документи	54
	2) печатки та штампи	34
	3) комп'ютерна техніка	29
	4) інше	2
11	Помилки, яких припускаються слідчі під час проведення обшуку	
	1) відсутність технічних засобів фіксації	32
	2) обмежене застосування техніко-криміналістичних засобів для виявлення пошуку	64

	3) недотримання криміналістичних рекомендацій та правил проведення відео-, фотозйомки	48
	4) відсутність спеціаліста (спеціалістів)	37
12	До слідчого експерименту залучались	
	1) спеціалісти-криміналісти	79
	2) експерти як спеціалісти	18
	3) спеціалісти з інших галузей	23
13	Спеціалісти залучались для проведення слідчого експерименту для	
	1) фото-, відеофіксації	67
	2) перевірки можливості здійснення певних дій	58
	3) сприйняття певних фактів	47
	4) додаткової перевірки й закріплення показань шахрая	23
14	Форми використання спеціальних знань при розслідуванні шахрайств	
	1) особисте використання уповноваженою особою спеціальних знань під час проведення слідчих (розшукових) дій	34
	2) особисте використання спеціальних знань спеціалістом-криміналістом, експертом в якості спеціаліста шляхом його участі під час здійснення певних процесуальних дій	71
	3) опосередковане використання уповноваженою особою спеціальних знань шляхом призначення судових експертів	100
15	Призначення експертів	
	1) почеркознавчі	34
	2) технічні експертизи документів	31
	3) комп'ютерно-технічні	18
	4) дактилоскопічні	4
	5) трасологічні	4
	6) бухгалтерські	2
	7) товарознавчі	2
	8) інші	4
16	З початку розслідування експертиза призначалася:	
	1) протягом 5 діб	35
	2) протягом 5–15 діб	34
	3) протягом місяця	16
	4) понад місяць	12
	5) 1 доба	3
17	Об'єкти експертного дослідження:	
	1) предмети, що є речовими доказами	52
	2) сліди, вилучені під час огляду місця події	64
	3) знаряддя злочину	39

Результати опитувань 275 працівників експертних підрозділів України

№	Досліджувані питання	%
1	Який стаж роботи Ви маєте	
	1) до 1 року	4
	2) від 1 до 3 років	4
	3) від 3 до 5 років	18
	4) від 5 до 10 років	33
	5) більше 10 років	41
2	Чи проводили Ви експертизи за злочинами, що вчинені шляхом обману чи зловживання довірою	
	1) так	100
	2) ні	0
3	Якими є складнощі проведення почеркознавчих експертиз за вказаною категорією злочинів:	
	1) відсутність експериментальних зразків шахрая	53
	2) виконання експериментальних зразків шахраєм навмисно зміненим почерком	25
	3) відсутність вільних зразків почерку шахрая	10
	4) несумісність за транскрипцією вільних зразків почерку шахрая	7
	5) виконання експериментальних зразків почерку зі зміною руки	5
4	Під час дослідження пластикових документів з яких причин неможливо було встановити початковий текст:	
	1) специфіка нанесення тексту термотрансферним друком	70
	2) некваліфікованість експерта	5
	3) відсутність сучасного обладнання для досліджень	30
	4) відсутність сучасних методик проведення досліджень	25
	4) брак часу	0
5	Під час проведення комп'ютерно-технічної експертизи були наявні такі помилки:	
	1) об'єкти були надані оберненими липкою стрічкою	46
	2) поставлені питання не вимагали знань у цій галузі	3
	3) після вилучення комп'ютери не були від'єднані від мережі Інтернет	14
	4) за однією постановою надавалась велика кількість різнопланових об'єктів без розподілу на групи	21
	5) питання мали довідковий, правовий характер або виходили за межі компетенції експерта	11

	б) об'єкти надавались без блоків живлення	5
6	Які складнощі виникають під час дослідження кліше печаток та штампів:	
	1) відсутність методик проведення досліджень	30
	2) стрімкий розвиток технологій їх виготовлення	19
	3) відсутність законодавчого закріплення діяльності штемпельно-гравірувальних майстерень	51
	4) відсутність кваліфікованих спеціалістів	0
7	Чи є проблеми у функціонуванні дактилоскопічного обліку Дакто-2000:	
	1) так	83
	2) ні	17
	Якщо так, то чим вони обумовлені	
	1) відсутність обміну дактилоскопічними базами з іншими службами	31
	2) є можливими тільки після визнання слідів придатними для ідентифікації, для чого необхідно провести експертизу	49
	3) не вистачає кваліфікованих спеціалістів	0
	4) відсутність сучасного обладнання для дактилоскопіювання	43
	5) відсутність законодавчого регулювання дактилоскопіювання живих осіб	78
8	Чи залучались спеціалісти для вилучення зразків, об'єктів	
	комп'ютерно-технічні	42
	спеціалісти-криміналісти	10
	почеркознавці	27
	економісти	16
	інші	5
9	Спеціалісти залучались для	
	криміналістичної допомоги	98
	консультативної	87
	методичної	36
	технічної	78
10	Консультаційна форма використання спеціальних знань застосовувалась	
	перед призначенням експертизи	40
	у процесі виконання експертизи	10
	при підготовці додаткових матеріалів	29
	інше	21
11	Чи узгоджувались питання під час призначення експертизи	
	1) так	69
	2) ні	31
12	Чи траплялись випадки, коли проведення експертизи було	

	призупинено:	
	1) так	43
	2) ні	67
13	Які саме порушення вимог пакування об'єктів спостерігалися при надходженні матеріалів експертизи:	
	1) вільний доступ до об'єктів	36
	2) відсутня бірка з пояснювальним написом	64
	3) відсутня упаковка взагалі	13
	4) у вологому стані	7
	5) з неналежного матеріалу або з невідповідними розмірами	5
14	Чи траплялись випадки, коли питання, поставлені перед експертом,	
	1) мали правовий характер	12
	2) не входили до компетенції експерта галузі знань	13
	3) не мали відношення до кримінального провадження	75
15	Чи потрібні були додаткові зразки	
	1) так	56
	2) ні	44
16	Чи вважаєте Ви, що висновок експерта, який залишається в експертній установі, повинен бути скорочений	
	1) у дослідницькій частині	92
	2) у вступі та дослідницькій частині	8
	3) повинен бути повний	0
17	Чи вважаєте Ви, що інформацію, яка міститься у висновку експерта, шахраї можуть використовувати у злочинній діяльності:	
	1) так, особливо використовувані методи дослідження	50
	2) так, окремі ознаки	42
	3) ні	8
18	Де Ви розміщуєте ілюстрації експертного дослідження	
	1) в дослідницькій частині	58
	2) як додаток до експертизи	42
19	Чи завжди Ви позначаєте окремі ознаки розміткою:	
	1) обов'язково, кожна ознака відповідає зазначеному в дослідницькій частині	92
	2) не завжди	3
	3) відсутня взагалі	5
20	Чи завжди під час проведення експертизи оформлюється експертна справа:	
	1) обов'язково додається до висновку експерта	100
	2) не обов'язково додається до висновку експерта	0
	3) неповна, з порушенням стадій проведення дослідження	0

Загальний вигляд експертної справи

**НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ЕКСПЕРТНО-КРИМІНАЛІСТИЧНИЙ
ЦЕНТР
МІНІСТЕРСТВА ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
В ЗАПОРІЗЬКІЙ ОБЛАСТІ**

СПРАВА (ЕКСПЕРТИЗА/ДОСЛІДЖЕННЯ) № 70/___ - _____

Виконати: по черзі терміново до вказаної дати ___ _____

Орган, що призначив експертизу / дослідження _____

___.__.200__ № супровідного документа _____ № крим. провадж. _____
Зауваження

Відділ, що проводить дослідження _____

Вид експертизи/дослідження _____

П.І.Б. експерта (спеціаліста), який проводить дослідження _____

___.__.200__

Додатково надані матеріали:

Реєстраційний №	Додатковий матеріал, об'єкти, документи	Дата запиту та вих. №	Дата отримання та вх. №

Зауваження: _____

Всього аркушів _____

Закінчено __.__.200__

Термін зберігання: _____

Перелік документів, якими комплектується справа

№	Назва документа	Стор.
1	Облікова картка	
2	Копія постанови про призначення експертизи/ відношення/заяви	
3	Опис об'єктів та речових доказів	
4	Договір на проведення досліджень/випробувань	
5	Протокол етапів проведення дослідження	
6	Копія висновку експертизи (копія супровідного листа, копія рахунка за проведені дослідження)	
7	Дані первинних спостережень	
8	Інші документи (при необхідності)	
9	Лист переговорів з ініціаторами по проведенню досліджень (випробувань)	

ОБЛІКОВА КАРТКА

1	№ експертизи / висновку спеціаліста	
2	Експертизу (дослідження призначили): 1 - МВС; 2 - прокуратура; 3 - суд; 4 - митна служба; 5 - прикордонна служба; 6 - по заяві фізичних та юридичних осіб	
3	Дата отримання матеріалів експертизи НДЕКЦ	
4	Постанова повернута ініціатору без виконання (дата, вих. №, причини повернення)	
5	Експертиза виконувалась: 1 - одним експертом (спеціалістом), 2 - комісійна; 3 - комплексна у одному відділі; 4 - комплексна з іншими відділами; 5 - комплексна з іншими експертними установами	
6	П.І.Б. експерта (спеціаліста), що провів експертизу (дослідження)	
7	Експертиза: 1 - первинна; 2 - повторна; 3 - додаткова	
8	Якщо експертиза додаткова чи повторна, то первинна експертиза проводилась: 1 - ДНДЕКЦ; 2 - НДЕКЦ; 3 - МЮ; 4 - інші заклади	
9	Висновки повторної експертизи: 1 - підтверджують первинну; 2 - підтверджують частково; 3 - не підтверджують.	
10	Запитано додатковий матеріал. Дата запиту.	
11	Кількість часу (дні) на отримання додаткового матеріалу	
12	Термін виконання експертизи	
13	Кількість часу (дні) від надходження експертизи до відділу до відправлення ініціатору	
14	Всього днів від надходження постанови до НДЕКЦ до відправлення виконаної експертизи ініціатору	
15	Кількість об'єктів дослідження	
16	Кількість поставлених питань	
17	Кількість питань, які не вирішувались, або вирішити їх не є можливим	
18	Причини, за якими питання не вирішувались, або вирішити їх не є можливим: 1 - не надані об'єкти дослідження; 2 - об'єкти непридатні для порівняльного дослідження; 3 - відсутність методики дослідження; 4 - відсутність необхідного обладнання (устаткування, матеріалів); 5 - вихід за межі компетенції експерта; 6 - інші причини.	
19	Кількість висновків (відповідей)	
20	З них категоричних висновків	
21	З них імовірних висновків	
22	Висновок направлено ініціаторові (дата, вих. №)	
23	Рахунок за проведену експертизу	

Протокол етапів проведення дослідження

№	Дата	Обсяг виконаної роботи	Підпис

Переміщення документів та об'єктів дослідження між виконавцями

Експертиза/дослідження №, найменування об'єктів дослідження	Отримано від (П.І.Б. підпис)	Отримав (П.І.Б. підпис)	Місце знаходження об'єктів	Дата

Інформація про особу, яка отримує об'єкти після проведення дослідження

П.І.Б., посада, № документа, що посвідчує особу, яка отримує матеріали	Назва та кількість об'єктів	Підпис, дата

Лист переговорів з ініціатором дослідження

Наукове видання

Бідняк Ганна Сергіївна

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА
ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ
ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ШАХРАЙСТВ

Монографія

Редактор, оригінал-макет – *А.В. Самотуга*
Редактор *Л.В. Омельченко*

Підп. до друку 26.07.2019. Формат 60x84/16. Гарнітура – Times. Друк. RISO.
Папір офісний. Ум.-друк. арк. 9,25. Обл.-вид. арк. 9,50. Тираж 50 прим. Зам. № 03/19-м.

Надруковано у Дніпропетровському державному університеті внутрішніх справ
49005, м. Дніпро, просп. Гагаріна, 26, т. (056) 370-96-59
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 6554 від 28.02.2018